

იგორ კეკელია

სამეგრელო
ედუარდ აიხვალდის
სამოგზაურო ჩანაწერებში

გამომცემლობა არტანუჯი
თბილისი

სამეგრელოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური, ეთნოგრაფიული, ფიზიკურ-გეოგრაფიული და სხვა სახის ვრცელი აღწერილობა მოცემულია ცნობილი გერმანელი ბუნებისმეტყველისა და მოგზაურის, მედიცინის დოქტორის, ყაზანის უნივერსიტეტის მეანობისა და ზოოლოგიის პროფესორის, **ედუარდ აიხვალდის** (1795-1876 წწ.) სამოგზაურო ჩანაწერებში. 1825-1826 წლებში საქართველოში მოგზაურობის შემდეგ მან გამოსცა კაპიტალური ნაშრომი ორ ტომად. სამეგრელოს შესახებ ცნობები თავმოყრილია ძირითადად მისი ნაშრომის II ნაწილის III თავში. დიდ ინტერესს იწვევს დასახლებული პუნქტების, ციხესიმაგრეების, ეკლესიების, სავაჭრო გზების, მდინარეებისა და სხვ., აიხვალდისეული საფუძვლიანი აღწერა.

წინამდებარე გამოკვლევაში ავტორი შეეცადა, წარმოეჩინა აიხვალდის ჩანაწერების მნიშვნელობა, რაც ახალი შტრიხებითა და ნიუანსებით ავსებს ჩვენს ცოდნას XIX საუკუნის პირველი მესამედის სამეგრელოს ისტორიულ წარსულზე.

რედაქტორი

იოსებ ალიმბარაშვილი, ისტორიის აკადემიური დოქტორი,
ასოცირებული პროფესორი

რეცენზენტები:

კახა კვაშილაშვილი, ისტორიის აკადემიური დოქტორი,
ასისტენტ-პროფესორი

დავით ჭითანაშვილი, ისტორიის დოქტორი

© იგორ კეკელია, 2018

ISBN 978-9941-478-53-6

შესავალი

სამეგრელოს პოლიტიკური, ეკონომიკური, ეთნოგრაფიული, გეოლოგიური, ფიზიკურ-გეოგრაფიული და სხვა სახის ვრცელი აღწერილობა მოცემულია ცნობილი გერმანელი ბუნებისმეტყველისა და მოგზაურის, მედიცინის დოქტორის, ყაზანის უნივერსიტეტის მეანობისა და ზოოლოგიის პროფესორის, პეტერბურგის სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის პროფესორ **ედუარდ აიხვალდის** (1795-1876 წწ.) სამოგზაურო ჩანაწერებში. 1825-1826 წლებში საქართველოში მოგზაურობის შემდეგ მან გამოსცა კაპიტალური ნაშრომი ორ ტომად. სამეგრელოს შესახებ ცნობები თავმოყრილია ძირითადად მისი ნაშრომის II ნაწილის III თავში („მოგზაურობა იმერეთსა და სამეგრელოში“), რაც 1837 წელს გამოქვეყნდა შტუტგარდში. წიგნის ქართული თარგმანის გამოცემა განხორციელდა 2005 წელს, გაა გელაშვილის მიერ.¹ დიდ ინტერესს იწვევს დასახლებული პუნქტების, ციხესიმაგრეების, ეკლესიების, სავაჭრო გზების, მდინარეების, ხიდების, ფლორის, ფაუნის, სხვადასხვა სახის დაავადებებისა და სხვ., აიხვალდისეული საფუძვლიანი აღწერა. მოგზაურმა საკუთარი თვალთ დასახულ სინამდვილესთან ერთად ჩანაწერებში თავი მოუყარა სხვა პირთა მიერ მონოდეზულ ცნობებს; ასევე გააანალიზა ძველ ბერძენ, რომაელ თუ სომეხ ისტორიკოსთა და გეოგრაფოსთა – არიანეს, პლინიუსის, სტრაბონის, ჰეროდოტეს, ქსენოფონტეს, მოსე ხორენელის, აგრეთვე თავისი წინამორბედი მოგზაურების – დამპის, შარდენის, გიულდენშტედტის, რაინეგის, კლაპრო-

---

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ (XIX საუკუნის პირველი მესამედი). თბილისი, 2005.

ტის, გამბას ნაშრომები.¹ მისი ვრცელი პოლიტიკური ცნობები სამეგრელოს სამთავროს შესახებ ფრიად ფასეულია, რამდენადაც, ყველა ცნობას, იგი, როგორც ლევან მეხუთე დადიანის სტუმარი, პირადად მისგან და ნიკო დადიანისგან იღებდა.²

წინამდებარე ნაშრომში ყურადღებას გავამახვილებთ საკითხზე, თუ როგორ აისახა სამეგრელოს ისტორიული წარსული გერმანელი მეცნიერ-მოგზაურის ჩანაწერებში.

---

¹ გელაშვილი გ., შესავალი აიხვალდის წიგნისა – ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 11-12.

² გელაშვილი გ., შესავალი აიხვალდის წიგნისა – ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 19.

სამეგრელო ედუარდ აიხვალდის სამომზაურო ჩანაწერებში

აიხვალდი იცნობს სტრაბონისა და აპიანეს ცნობებს კოლხეთის, ოქროს სანმისისა და „ფაზისზე მდებარე აიას ტყეში ჩამოკიდული ვერძის ტყავის“ მოსატაცებლად, იაზონის მეთაურობით მოსული არგონავტების შესახებ.³ თუმცაო, შენიშნავს მოგზაური, 1821 წელს სამთო საქმის უფროსმა ტფილისში, კარპინსკიმ, ოქროს მარცვლების ვერავითარ კვალს ვერ მიაკვლიაო მთელ გურიასა და მის მოსაზღვრე სამეგრელოს ერთ ნაწილში.⁴

აიხვალდი ჩანაწერებში გვთავაზობს სამეგრელოს აღწერას აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით. მოგზაური მიიჩნევდა, რომ **სამეგრელო** ორ დიდ პროვინციად – **ლეჩხუმად** და **ოდიშად** იყოფა: **ოდიში** ცოტა დიდია პირველზე, თუმცა **ლეჩხუმი** უფრო დასახლებულია. ორივე პროვინციას სამეგრელოს სახელის ქვეშ აერთიანებენ. ამიტომ ლეჩხუმს არ უნდა შევხედოთ როგორც ცალკე პროვინციას, თუკი დადიანს სამეგრელოს ბატონს ვუწოდებთ. სამეგრელო პროვინციის ძველი სახელწოდებაა, რადგან ამჟამად მეგრელები მას ოდიშს უწოდებენ. მეგრელები ქართლელთან ან სხვა უცხოელთან საუბრისას თავის თავს ყოველთვის მეგრელს უწოდებენ, რადგან ისინი მათთვის მხოლოდ ამ სახელითაა ცნობილი.⁵

ქორონიმი **სამეგრელო** პირველად მოიხსენიება XI საუკუნის I ნახევრის ძეგლში, რაც ცნობილ საეკლესიო მოღვაწესა და მწერალს – ექვთიმე ათონელს ეკუთვნის. იგულისხმება მა-

³ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 163-164.

⁴ იქვე, გვ. 164.

⁵ იქვე, გვ. 184.

ქსიმე აღმსარებლის ქართული კიმენური რედაქცია, რაშიც ვკითხულობთ: „წარგავლინეს სამარადისოსა ექსორიობასა და პყრობილებასა კერძოდ სამეგრელოსა... წარავლინა ექსორიობად სამეგრელოს“.¹ სამეგრელო ბიზანტიური ეპოქის ლაზიკის, მთელი დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელობით დასტურდება ნიკიფორე კონსტანტინეპოლელის „ისტორიის“ ქართულ, 1142 წლით დათარიღებულ რედაქციაში, ხოლო XII ს. I ნახევრით დათარიღებულ „დავით და კონსტანტინეს ცხოვრებაში“ ქორონიმი „სამეგრელო“ ვინრო მნიშვნელობითაა ნახმარი და მეგრელებით დასახლებულ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის ნაწილს აღნიშნავს. მაშასადამე, XI საუკუნეში სამეგრელოში მოიაზრებოდა როგორც მთელი დასავლეთ საქართველოს, ისე საკუთრივ მეგრელებით დასახლებული ტერიტორია.²

სამეგრელო მხარის სახელწოდებაა დასავლეთ საქართველოში. იგი მდებარეობს კოლხეთის დაბლობზე, კავკასიონის ქედის მთისწინა და ნაწილობრივ მთიან ზოლში. მისი ფართობი დაახლოებით 4339,2 კმ²-ს შეადგენს. სამეგრელოს ტერიტორია მოქცეულია შავ ზღვასა და ცხენისწყალს შორის. ჩრდილო-დასავლეთით ძირითადად მდ. ენგური ესაზღვრება; სამხრეთი საზღვარი ძირითადად მდ. რიონზე გადის, ხოლო ჩრდილოეთით ეგრისის ქედამდე ვრცელდება. თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით სამეგრელო შვიდ მუნიციპალიტეტს მოიცავს.

მოგზაურმა იცის, რომ სამეგრელოს უძველესი სახელი **კოლხეთია**. მოგვიანებით მისი ერთი ნაწილისთვის **ლაზეთი** უწოდებიათ, რომლის სახელწოდებაც, მოგზაურის აზრით, ალბათ, ლეჩხუმის სახელწოდებაშია საძიებელი... შემდეგ მან სახელად მიიღო **ეგერია**, როგორც ეს მოსე ხორენელთანაა,

¹ ბერაძე თ., „მეგრელი“, „სამეგრელო“, „ოდიში“. კრ. „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, თბილისი, 1993, გვ. 459.

² ბერაძე თ., „მეგრელი“, „სამეგრელო“, „ოდიში“, გვ. 459-460.

და ახლაც მმართველი საკუთარ თავს ეგერიის მბრძანებელს უწოდებს. ამის შემდეგ აიხვალდი მსჯელობს სახელწოდება „სამეგრელოს“ წარმომავლობაზე და აცხადებს, რომ თურქთა მოგვიანო ხანის ბატონობის პერიოდში ქვეყანამ მიიღო სახელწოდება **მინგრელია**. **მინგ** თურქულად 1000-ს, ხოლო **რეულ** – წყაროს, ნაკადულს ნიშნავს. სანამ ის იბერიაზე (იმერეთზე – ი. კ.) იყო დამოკიდებული, ეწოდებოდა **სადადიანო**, რადგან მაშინ ამ მხარეს მართავდა იბერიის მეფის ერთ-ერთი უმაღლესი მოხელე, მეღვინეთუხუცესი დადიანი. „ამიტომ მისი პატივი და თვით პროვინცია სადადიანოდ იწოდება. თუმცა ერთხელ სამეგრელოს მეღვინეთუხუცესი იბერიას განუდგა და ამ სამფლობელოს დამოუკიდებელი მმართველი გახდა, მაინც ამ პროვინციის სახელწოდება კვლავ სადადიანო დარჩა და ყველა მთავარი თავის თავს უწოდებს დადიანს, ისე რომ არ არის იბერიის მეღვინეთუხუცესი“.¹

სამეგრელოს ძველ ისტორიასა და სახელწოდების ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას, აშკარაა, რომ ედუარდ აიხვალდი წყაროდ იყენებს წინამორბედის, იაკობ რაინეგსის სამოგზაურო ჩანაწერებს, რაშიც სახელწოდება „სამეგრელოს“ შესახებ ასევე მცდარი ეტიმოლოგიაა წარმოდგენილი. რაინეგსის ცნობითაც ხომ პართელების ენაზე **მინგ-რეულ**, თურმე, „ათას წყაროს“, „აყვავებულ მიწას“ ნიშნავს.²

ქუთაისიდან ხონის გავლით, სამეგრელოს ტერიტორიაზე ედუარდ აიხვალდი ასახელებს **გორდის ციხეს** და იძლევა რელიეფის დახასიათებას. გორდი ამჟამად სოფელია ხონის მუნიციპალიტეტში, ზ. დ. 560 მ-ზე. ადმინისტრაციული ერთეულში შედის სოფლები: საკუთრივ გორდი, ბანგვეთი, გამოღმა ნოლა და გაღმა ნოლა. სოფელში შემორჩენილია ციხის ორი ნაშთი. პირველი დგას ზედა გორდში, მაღალ, მოშიშვლებულ ბორცვზე.

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 187-188.

² რაინეგსი იაკობ, მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბილისი, 2002, გვ. 119.

მას **ველის ციხეს** ეძახიან. შემორჩენილია ოთხკუთხა კოშკის პირველი სართულის ნანგრევები, რომლის სიმაღლეც 2 მ-ს აღწევს. კოშკის დიამეტრი 6 მ, ხოლო გარშემოწერილობა 19 მ-ია. კოშკის კედლის სისქე 2,2 მ-ია. შემორჩა ციტადელის, ანუ შიდაციხის ნაშთიც, რომლის სიგრძეც 13 მ-ს, ხოლო განი დაახლ. 8 მ-ს აღწევს.¹ მეორე ციხე დგას ქვედა გორდში, სალაურში, ნოდის ტერიტორიაზე. შემორჩენილია ორი კოშკი. მეორე, დიდი ზომის კოშკის პირველი სართული ყრუა. ამჟამად შემორჩენილია 12-13 მ სიმაღლის ნაშთი. ციხის ზომა 30-20 მ-ია. აქვს ოთხუთხედის ფორმა და აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენაა ნაგრძელებული. სამხრეთის და ჩრდილოეთის კოშკები ზედა ქიმზე შეკრულია მომცრო ზომის ცილინდრული კოშკით, რომლის შემორჩენილი სიმაღლეც დღეს 4 მ-ია. სალი კლდის ქიმზე დაბჯენილი კოშკების კედლების სისქე 2,2 მ-ს აღწევს. გორდის ციხე ხშირად მოიხსენიება ისტორიულ წყაროებში.² XVIII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის, გეოგრაფის, კარტოგრაფისა და საზოგადო მოღვაწის – ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, „გორდიდამ ვიდრე კავკასამდე არს ხეობა ლეჩხუმისა, რომელსა უწოდებენ თაკუერად“.³ ვახუშტის რუკებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ გორდის სამხრეთით, ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეს მდებარე ტერიტორია ოდიშის შემადგელობაშია, მარცხენა მხარე კი იმერეთში შედის: „ხოლო ისუღეთიდამ ხაზი ცხენისწყლის კიდისა, ვიდრე გორდამდე, არს დასავლის მხარე ოდიშისა, და აღმოსავლეთის კერძო იმერეთისა“.⁴

¹ მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. ფაილოძე ა., მატთანე ხონისა, 2008, ბათუმი, გვ. 94-96.

² ფაილოძე ა., მატთანე ხონისა, გვ. 100-107.

³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV, თბილისი, 1973, გვ. 750.

⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 750.

იაკობ რაინეგსი ჰიპოსის (ცხენისწყლის) მარჯვენა მხარეს ასახელებს სამეგრელოს მთავრის ქალაქსა და რეზიდენციას – **რეცია**, სადაც თურმე ბევრი აბრეშუმი მოჰყავთ.¹ პუნქტი ამ სახელწოდებით ცხენისწყლის ხეობაში ამჟამად არ დასტურდება, მაგრამ რაინეგსის მიერ წარმოდგენილი გეოგრაფიული აღწერილობის გათვალისწინებით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს სწორედ სოფელი **გორდი** უნდა იყოს.

გორდი მოიხსენიება არაერთ წერილობით წყაროში. ხოჯა იოანე ხუცესი 1776 წლის ამბების აღწერისას შენიშნავს, რომ იანვრის მინურულს მეფე სოლომონი „გალმა დადიანის მამულში გავიდა და გორდის ციხეს შემოადგა“; ხოლო თებერვლის დასაწყისში „გორდის ციხე გაარიგა მეფემ“.² გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტი წერს, რომ გორდი ეწოდება პატარა ციხეს ცხენისწყალზე.³

მარანსქვემოთ აიხვალდი მიუთითებს ფონს მდ. ცხენისწყალზე, სადაც შესაძლებელი იყო ამოფულრული ხით მდინარეზე გასვლა; წყლის დაბალი დონის დროს კი მასში გავლა ცხენითაც მოხერხებულად შეიძლებოდა.⁴

მარანი ამჟამად ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრია აბაშის მუნიციპალიტეტში, ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეს, და აბაშას 10 კმ-ით არის დაშორებული. აერთიანებს სამ სოფელს – საკუთრივ მარანს, გუგუნაყათს და მარანჭალას. მარანი მოხსენიებულია სოლომონ II-ის 1803 წლით დათარიღებულ წყალობის წიგნში: „...წყალობის წიგნი დაგინერეთ და გიბოძეთ შნ სანაძეს გოგიას და შენს ძმას კიკოლას... წყალობა გიყავთ და... ჩნი სახასო მინა გიბოძეთ ოთხი ქცევა სამოსახლოთ მარანთან ნავენახარი, ოთხი ქცევა დობილო ბრელიძის ფონზედ

¹ რაინეგსი იაკობ, მოგზაურობა საქართველოში, გვ. 121.

² ლომსაძე შ., გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან. ახალციხური ქრონიკები. თბ., 1979, გვ. 150.

³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, თარგმანი და გამოკვლევა გ. გელაშვილისა. ტ. I, თბილისი, 1962, გვ. 323.

⁴ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 167.

ჭალაშიდ, სამოცი ქცევა საყანე ჯოლოხინში, ოცდაათი ქცევა საშეშე და საწკნელე არგუანში...“¹ გამბა აღნიშნავს, რომ აბაშასა და მარანს შორის ოცდაშვიდი ვერსია. მას ჩამოუდის მდ. ცხენისწყალი. ხშირი წვიმების შემდეგ კავკასიის მთებიდან ჩამოტანილი და ალაგ-ალაგ კუნძულებად და რიფებად თავმოყრილი უზარმაზარი ქვების, კენჭებისა და ხეების გამო ცხენისწყალი მარანს ზემოთ გამოუსადეგარია. გამბას მდინარე კაიუკით გადაულახავს და მარანში 24 საათი დარჩენილა, ეგერთა პოლკის აფხაზ პოლკოვნიკთან. პოლკოვნიკის ფერმკრთალი სახე იმის აშკარა მანიშნებელი იყო, რომ იმერეთის ამ სოფლის კლიმატური პირობები ჯანმრთელობისთვის მავნებელია.²

მარანს მოიხსენიებს გამოჩენილი ფრანგი მწერალი ალექსანდრე დიუმა (1803-1870 წწ.) თავის შთაბეჭდილებათა წიგნში კავკასიის შესახებ. დიუმა დღიურში გვაუწყებს, რომ ახალი მარნის კოლონიას შეადგენენ საჭურისები, რომლებიც მდ. რიონზე ზამთრის განმავლობაში ნავებს ატარებენ, როცა წყლის დაშრობის გამო გემი ვეღარ მოძრაობს. კოლონიის უფროსი ყოფილა თავადი დიდიძე.³

მარნიდან წასული აიხვალდი **მეოგალებს** სწვევია, სადაც იეგერთა 22-ე პოლკი ყოფილა დაბანაკებული. უნინ მათი შტაბ-ბინა მარანში ყოფილა, მაგრამ შემდეგ წყალდიდობისგან შედარებით დაცულ მხარეში – მეოგალებში გადაუტანიათ.⁴ პოლკის მეთაური აფხაზოვი (პოლკოვნიკი თავადი ივანე ნიკოლოზის ძე აფხაზი) აქ ცხოვრობდა უკვე ოთხი წელია, მშვენიერ სახლში. ჯარისკაცთა საცხოვრებელი ხის, ან დაწნული წვრილი ტოტებისგან გაკეთებული პატარა ქოხე-

¹ კაკაბაძე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, ტფილისი, 1921, გვ. 142.

² გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. ფრანგულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი, 1987, გვ. 129-130.

³ დიუმა ალ., კავკასია, მოგზაურობის შთაბეჭდილებანი, ტ. III, თბილისი, 2014, გვ. 108.

⁴ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 167, 168

ბი განლაგებული ყოფილა ორ მწკრივად, პატარა მდინარის ორივე ნაპირზე. დანარჩენები ვაკეზე გაბნეულ დიდ ყაზარ-მაში ცხოვრობდნენ. შტაბ-ბინიდან ერთგვარი მოშორებით, გაშლილ მოედანზე, აიხვალდის ცნობით, დიდი საავადმყოფო მდგარა, რომლის წინაც დარგული იყო უმშვენიერესი ზეთისხილის, დაფნისა და ბრონეულის ხეები.¹ სამოგზაურო ჩანაწერების მიხედვით პოლკში 3000 კაცია, რომელთა უმეტესობაც მეოგალების შტაბ-ბინაზე დგას, ხოლო დანარჩენი ასეულები – სუხუმ-კალეში, ანაკლიასა და რედუტ-კალეში. ყველგან არაჯანსაღი ჰავის გამო ყოველწლიურად სიკვდილიანობა 600-800 კაცს შეადგენს. აქ გაბატონებული ყოფილა უმთავრესი ავადმყოფობა ციება, რაც დიდხანს გრძელდება და საბოლოოდ ცხელებაში გადადის და უმეტესად წყალმანკით თავდება. ზაფხულის ცხელ დღეებში ზოგჯერ ხუთი-ექვსი კაცი კვდება, რედუტში უფრო მეტი და მღვდელს დრო არ ჰყოფნის გარდაცვლილთა დასამარხავად. საგუშაგოზე დაღუპულ ჯარისკაცებს გუშაგები გახსნილი სერთუკებით და ზუმბით გარს უვლიან. ლაზარეთში მიყვანილი ახლად დავარდნილი ავადმყოფები ხშირად შემტანის ხელზე კვებიან.²

ჯარისკაცები მეოგალებს მეტწილად **ნოვოგალებს** ან ხუმრობით **ნოვაგიბელს**, ე. ი. ახალ სიკვდილს ეძახიან, რადგან მათი შტაბ-ბინა ახლახანს გადმოიტანეს წყალდიდობისგან დაუცველი მარნიდან ამ ტერიტორიაზე, – აცხადებს მოგზაური.³

აიხვალდისეული მეოგალები იგივე **ნაოლაენია**. ასე ეწოდება მდინარეებს – აბაშასა და ინჩხიას შუა მდებარე ვრცელ ტერიტორიას.⁴ გ. ელიავას ცნობით, ხალხურ მეტყველებაში

¹ ელუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 168.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 169.

⁴ კეკელია ი., მარტვილის რჩეული გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბილისი, 2008, 46; მისივე, მარტვილის ტოპონიმია (ეტიმოლოგიურ-განმარტებითი ლექსიკონი), თბილისი, 2009, გვ. 87.

მარტვილს **ნაოლაღევსაც** ეძახდნენ, გვიან კი, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან დოკუმენტებშიც ასე მოიხსენიება.¹ მკვლევარი გვთავაზობს ლოკალიზაციასაც: **ნაოლაღევი//ნაოლაენი** – ფართო ვაკე, რაც აღმოსავლეთით აბაშის კალაპოტით არის შემოზღუდული, ხოლო აღმოსავლეთით – ინჩხიის ვრცელი ქალებით. ეს ვაკე ტაბაკელას მთისძირამდე გრძელდება და რაიონის ცენტრისკენ სამკუთხედის ნიბოსავითაა მიმართული.² პარალელურ ფორმად დადასტურებულია აგრეთვე **ნოულაენი, ნოვოლაენი, ნოვოლაღევი, ნაოლაენი**.³

პოლკის შტაბ-ბინა, როგორც ჩანანერებიდან ირკვევა, პატარა მდინარის ორივე ნაპირზე ორ მწკრივად ყოფილა განლაგებული. აქ უნდა იგულისხმებოდეს მდ. ინჩხია, რაც სოფ. ინჩხურში, ტაბაკონას მთის სამხრეთ ფერდობზე იღებს სათავეს და მარჯვნიდან შეერთვის მდ. აბაშას, ქალაქ მარტვილის ტერიტორიაზე. მდინარის სიგრძე დაახლოებით 5-6 კმ-ია.

შტაბ-ბინიდან რამდენიმე ვერსზე, მთაში, აიხვალდი მიუთითებს მეოგალების (ნაოლაღევის) დიდ ეკლესიას, რომლის ასაშენებლად, მოგზაურის აზრით, გამოუყენებიათ ირგვლივ მდებარე მთებში ძალზე დიდი რაოდენობით არსებული სტალაქტიტები. ზოგი სტალაქტიტი მკლავის სიმსხო და წყრთის სიგრძეც კი ყოფილა.⁴

შტაბ-ბინიდან 3 ვერსის მოშორებით, აბაშის წყალვარდნილთან, მოგზაურისთვის თავად აფახაზოვის ბრძანებით სუფრა გაუშლიათ, სადაც მთელი კორპუსის ოფიცრობა ყოფილა დაპატიჟებული. წყალვარდნილიდან 2 ვერსზე მდინარეზე არსებულ თავთხელზე გასვლა ცხენითაც ყოფილა შესაძლებელი, ხოლო თვით მდინარე, მოგზაურის ცნობით, ამ ადგილიდან 20 ვერსზე, მთებში იღებს სათავეს. „წყალვარდნილის სი-

¹ ელიავა გ., აბაშისა და გეგეჭკორის რაიონების ტოპონიმია, თბილისი, 1977, გვ. 99.

² ელიავა გ., აბაშისა და გეგეჭკორის რაიონების ტოპონიმია, გვ. 101.

³ კეკელია ი., მარტვილის ტოპონიმია, გვ. 87.

⁴ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 169.

მალე სულ ცოტა 15 საჟინია; შემდეგ მდინარე კიდევ მეორე წყალვარდნილს ქმნის, რომელიც არაა ისე ლამაზი და მაღალი. იქ, თავის დინებაში კლდეებისგან ისე ვინროვდება, რომ ძალით გამოდის მათ შორის და ხან გვერდით, ხანაც შუაში იმ კლდეებზე ხმაურით ვარდება“.¹ როგორც ჩანს, მოგზაური აქ გულისხმობს ჩანჩქერს ინჩხურ-გოჭკადირის საზღვარზე, ოფუცხოეს ჩრდილოეთით.

აბაშა სათავეს იღებს ასხის კირქვული მასივის სამხრეთ ნაწილში, მარტვილის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე. მისი სათავე-მდგენლებია ტობა და რაჩხისწყალი. მდინარის სიგრძე 66 კმ-ია და მარცხენა მხრიდან უერთდება ტეხურს, სოფ. ზანათის ტერიტორიაზე.

13 მაისს ნაოლაღევიდან სალხინოს დადიანების საზაფხულო რეზიდენციისკენ გამგზავრებულმა აიხვალდმა თავის მეგზურთან ერთად გაუარა აბაშის წყალვარდნილს და შეუდგა ნიფლისა და კაკლის უღრან ტყეში არსებულ აღმართს. მოგზაური მიუთითებს ერთმანეთს ერთი კუთხით მიბჯენილ ორ მთას და წინანდელი მოსახლეობის მიერ კირქვიან კლდეებში გაყვანილი მაღაროს არსებობაზე. ხეობის სიღრმეში განმარტოებულად მდებარე მთის საკანის შესასვლელი კარით ყოფილა დაკეტილი. „მასთან მისვლა მხოლოდ გაჭირვებით და არცთუ უსაფრთხოდ შეიძლებოდა, – წერს აიხვალდი; – ბუნებამ მის შესაქმნელად გაცილებით მეტი იზრუნა, ხელოვნურად კი მხოლოდ შესასვლელი იყო ამოშენებული და გამოქვაბული ცოტა წესიერად გაფართოებული. მე ვერ შევიტყვე ვის უნდა ეცხოვრა მასში. მე მომინია სულ მცირე ერთი ვერსის შეუჩერებლივ აცოცება კლდეზე, რათა იქამდე მიმეღწია. ამასთან მთა ისე ციცაბო იყო, რომ სიცხისაგან მთლად გამოსავათებული და გახურებული მივადექი გამოქვაბულს, მაგრამ ჩემი ცდა არ დამიფასდა“.² მოგზაურის მიერ მოცემული გამოქვა-

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 170.

² იქვე, გვ. 173-174.

ბულის გეოგრაფიული აღწერიდან ირკვევა, რომ ეს ადგილი მდებარეობდა მდ. აბაშის მარცხენა მხარეს და მდინარეზე არსებული წყალვარდნილის ჩრდილოეთით. დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ აქ იგულისხმება სოფელ პირველი ბაღდის აღმოსავლეთით, 0,5 კმ-ზე, აბაშის მარცხენა მხარეს, მოთენას მთაზე, ეოცენური ასაკის შრეებრივ კირქვებში გამოქუთხავებული და მოთენასავე სახელით ცნობილი მღვიმე. მოთენას ჰორიზონტალური, ორსართულიანი, აღმავალი მღვიმის შესასვლელი ზ. დ. 570 მ, ხოლო აბაშის ხეობის ფსკერიდან 180-200 მ სიმაღლეზეა. შესასვლელში ამოყვანილი ქვითკირის კედლის სიმაღლე 8-9 მ-ს აღწევს, სიგანე კი – 7-8 მ-ს. კედელში ჩატანებული კარის სიმაღლეა 1,5 მ, ხოლო სიგანე – 0,7 მ. უფრო ზევით მრგვალი სარკმელია. კედლის ქვეშ არსებული სამკუთხედისებური თალიდან მოზრდილი მდინარე გამოედინება. ქვითკირის კედელი და სათოფურები მიუთითებს, რომ ეს ადგილი ისტორიული დროის ნაგებობაა და გვიან შუა საუკუნეებში გამოიყენებოდა ციხესიმაგრედ. კედლის წინ 10 მ-ით წამოწეულ კლდეზე სუროს გრძელი გირლანდებია დაკიდებული. კედლის უკან მღვიმის სიმაღლე 15 მ-ს აღწევს, სიგანე – 10 მ-ს. კედლის შიდა მხარეზე არსებული მეომართა დასადგომი ბაქანი, როგორც ჩანს, ხის ძელებზე იყო დაყრდნობილი. მღვიმის გამოკვლეული ნაწილის სიგრძე კედლიდან ტბამდე 90-110 მ-ია.¹

მეოგალებიდან (ნაოლალენიდან) 15-იოდე ვერსზე აიხვალდი ასახელებს მდ. **საჩურას** (საცხურას), რაც დადიანის საზაფხულო ბანაკს ჩაუდის გვერდით სოფელ სალხინოში.

¹ მარუაშვილი ლ., შუქი სიბნელეში, თბილისი, 1963, გვ. 89-91; მსჯელობისათვის იხ. აგრეთვე მარუაშვილი ლ., ოდიშის სპელეოლოგიური კვლევის შედეგები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. თბილისი, ტ. XXVII, 1961, გვ. 591-592; ყიფიანი შ., ტატაშიძე ზ., ოქროჯანაშვილი ა., ჯიშკარიანი ვ., საქართველოს კარსტული მღვიმეების კადასტრი. თბილისი, 1966; ტატაშიძე ზ., ნიქარიშვილი კ., ჯიშკარიანი ვ., საქართველოს კარსტული მღვიმეების კადასტრი. ვახუშტი ბაგრატიონის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომათა კრებული, ახალი სერია 3 (82), თბილისი, 2009, გვ. 201-201.

„მასზე პირველად შემხვდა ხიდი; ის მეგრელთა უდარდებლობისა თუ სიზარმაცის გამო გაკეთებული იყო ხის ტოტებისგან და შეკრული იყო წნელებით, ისე რომ მასზე მხოლოდ ფეხით შეიძლებოდა გასვლა, ისიც საკმაო საფრთხის ქვეშ; ცხენები კი ამავე დროს მდინარით გაჰყავდათ. ეს ხიდი იყო ძალზე ვიწრო და მაღალი, ისე რომ ზედ გასვლისას განუწყვეტილვქნაობდა“ – წერს მოგზაური.¹ **საჩურა** იგივეა, რაც მდ. **წაჩხურა**. მოედინება ასხის კირქვული მასივის კარსტული ძაბრიდან, მინისქვეშა ნაკადის სახით, ზ. დ. 320 მ სიმაღლიდან. უერთდება მდ. ტეხურს მარცხენა მხრიდან, სოფ. სალხინოს ტერიტორიაზე. მდინარის სიგრძე 12 კმ-ია. მდინარისთვის დამახასიათებელი წყალცივობა გახდა სახელდების საფუძველიც: **წაჩხურა** იგივეა, რაც „ცივწყალა“.² მდინარის სახელწოდების ადგილობრივ ვარიანტებად დადასტურებულია აგრეთვე **ჭაჩხურა//ჭაჩხუა//წაჩხვია//წაჩხუა**.³

მცირე მანძილის გავლის შემდეგ აიხვალდი მიადგა დადიანის საზაფხულო სადგომს **სალხინოში**. მოგზაური ფიქრობდა, რომ აქ ნახავდა სამეგრელოს მბრძანებლის მშვენიერ შენობებს, მაგრამ ტყიდან გასულს, მდინარის წინ, პატარა მოედანზე „კაბიტკის“ მსგავსი რამდენიმე, მრგვალი, დაწული ქოხის, ქვის ძველი ეკლესიისა და მის უკან მდგარი დადიანის მოძველებული და მორყეული სასახლის მეტი არაფერი შეუმჩნევია. „თვით სახლი მთლად ხისაა და შემდგარია მაღალ ბოძებზე, რადგან საფუძველი არ აქვს. კიბით ავდივართ დახურულ აივანზე, რომლის გვერდებზეც შეინიშნება დასაჯდომები. შიგნით მოთავსებულია დადიანისა და მისი ოჯახის

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 174.

² კეკელია ი., მარტვილის რაიონის ოიკონიშია. ქუთაისი, 2010, გვ. 125-127; ხუხუა ო., სალხინო თუ წაჩხურა? გაზ. „შრომის დროშა“, №86, 1980; ხუხუა ო., ტოპონიმების – „სალხინოსა“ და „წაჩხურუს“ წარმოშობის ისტორიისათვის. გეგეჭკორის სარაიონთაშორისო სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის XXVI სამეცნიერო სესია (მასალები). თბილისი, 1981.

³ ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VI, მარტვილის რაიონი (ჩრდილოეთი ნაწილი), თბილისი, 2012, გვ. 656.

საცხოვრებელი ოთახები. თვით ოთახებში ვერსად ვნახე სკამები ან სხვა ავეჯი, მხოლოდ რამდენიმე მერხი იდგა კედლებთან. ოთახები, რომლებიც განკუთვნილია მოსამსახურეთათვის, საკმაოდ ჭუჭყიანი და ძალზე ღარიბული იყო“.¹

სალხინო თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის მიხედვით სოფლების – ნაჩხურუს, ვახას, ლეგულორდავეს, ლესხულუხეს, ლეცავესა და პატარა ჟინოთის ცენტრს წარმოადგენს. მარტვილს 15 კმ-ით არის დაშორებული და გაშლილია ტეხურისა და ნაჩხურის ხეობებში, ვაკეზე, მთებსა და გორაკ-ბორცვებზე. გოგილო და დემურ ბასილაიები სოფლის სახელწოდების წარმოქმნას ამ ადგილის დადიანთა რეზიდენციად გადაქცევას უკავშირებენ და დაასკვნიან, რომ ტოპონიმის „დამკვიდრება“ უნდა მომხდარიყო XVIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან.² არჩილ ბატონიშვილისა და გიორგი გეგელიას რჩევით ფიცრულის ნაცვლად ორსართულიანი ქვის სასახლის მშენებლობის დაწყება სალხინოში სამეგრელოს მთავარ ლევან V დადიანის (1804-1840 წწ., გარდაიცვალა 1846 წელს) სახელთანაა დაკავშირებული, რაც მის შვილიშვილს, პრინც სალომე მიურატს, დედამისის – ეკატერინე დედოფლის (ჭავჭავაძის) გარდაცვალების შემდეგ დაუსრულებია (XIX. ს 80-იან წლებში). მანამდე აქ სამეგრელოს მთავრებს ხის ოდა ედგათ. „სასახლის მდებარეობა იმ ადგილს ახლო, საცა არის სამშობლო „ოჯალეშისა“ (სასახლიდამ ორ ვერსტზე) მდინარის ნაჩხურის ნაპირად, რომელიც იყო და არის განთქმული შესანიშნავის ნაჩხურის კალმახებით და თითონ პლანი სასახლისა, რომლის ქვედა-სართულის შუა-გულ ზალაში არის ჩატნეული უზარ-მაზარი ქვევრი, რომლის გარეშე შიგ ზალაში გაკეთებულია სალხინოდ განმზადებული მუხის სვეტებზე აყვანილი ფანჩატური ლამაზად მოქარგულის თალით, სრულად ამართლებენ სასახლის წოდებას „სალხინოს“ და მოწმობენ,

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 175.

² ბასილაია გ., ბასილაია დ., ჩვენი სალხინო, თბილისი, 2008, გვ. 20.

რომ ამგვარი სასახლის აშენების აზრი ამ ადგილზე, სწორედ უნდა მოსვლოდა ისეთს მთავარს, როგორიც იყო ლევან დადიანი, რომელსაც მთელი მისი სიცოცხლე ლხინში და სიმღერაში გაუტარებია“, – წერდა მწერალი და საზოგადო მოღვაწე იონა მეუნარგია.¹

სალხინოს XVIII ს-ის 80-იანი წლების ამბებთან დაკავშირებით მოიხსენიებს ნიკო დადიანი: „შემდგომად რამოდენისამე ხანისა სიყვარულისა დასამტკიცებლად მოვიდა მეფე სალხინოს დადიანისა თანა (იგულისხმება კაცია დადიანი – ი. კ.), მონათლა ასული დადიანისა მარიამ, და შემდგომად მრავლის ლხინისა და მრავლის საჩუქარისა მოვიდა მეფე კვალად ქუთაისს“.²

სალხინო მოხსენიებულია თეოფანე არქიმანდრიტის (გაბუნიას) მიერ 1852 წელს შედგენილ დოკუმენტში: ჯვარის მაზრის ეკლესიებისა და საეკლესიო მსახურთა „უნწყებაში“.³

„ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით **სალხინო** ლხინისთვის განკუთვნილი, ლხინთან დაკავშირებული შენობა ან საგანგებოდ მოწყობილი ადგილია. **სალხინო//სარხინო** თავდაპირველად მდ. ნაჩხურის მარცხენა ნაპირზე მდებარე მინდვრის სახელწოდება ყოფილა, რასაც ამჟამად **ოკათუეში** „თავშესაყარი“ ჰქვია. მეტონიმის გზით მიკროტოპონიმი განივრცო სახელდებული ობიექტის უშუალოდ მომიჯნავე ობიექტზე, რაც დამახასიათებელია სამეგრელოს ტოპონიმისათვის.⁴ სალხინო ის ადგილია, სადაც იკრიბებოდნენ

¹ მეუნარგია ი., სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით დადიანი. მასალები და დოკუმენტები სოლ. ცაიშვილის რედაქციით. ტფილისი, 1939, გვ. 62.

² დადიანი ნ., ქართველთ ცხოვრება. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ. თბილისი, 1962, გვ. 180.

³ კეკელია ი., მარტვილის რაიონის ოიკონიმია, გვ. 111-112.

⁴ კეკელია ი., მარტვილის რაიონის ოიკონიმია, 112; კეკელია ი., ბჟალავა დ., მარტვილის მუნიციპალიტეტის ზოგიერთი ოიკონიმის წარმომავლობისათვის. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, IV, თბილისი, 2010, გვ. 213.

რელიგიური დღეობების აღნიშვნისა და გართობის, დროის გატარების მიზნით.¹

სალხინოდან რამდენიმე საათის შეუსვენებელი მგზავრობის შემდეგ აიხვალდი სწვევია კირქვიანი მთის წვერზე აღმართულ **წაქვიშის ციხეს**. ესაა თანამედროვე ჭაქვინჯის ციხე. „ის არც განსაკუთრებით დიდია და არც ძალიან ძველი. გალავანზე შეინიშნება რამდენიმე პატარა კოშკი, ალბათ ჯარისკაცებისთვის სათოფურებად (ამბრაზურებად). ციხეში არის ეკლესია, რომელიც ვერ ვნახე, რადგან შიგნით არ შემიშვეს დადიანის საგანგებო ნებართვის უქონლობის გამო, რაც საამისოდ აუცილებელი ყოფილა. მცველებს უმკაცრესად ჰქონდათ ნაბრძანები, მისი ნებართვის გარეშე არავინ გაეტარებინათ. თუმცა სამხედრო მეციხოვნე რაზმი არ დგას, მაგრამ რამდენიმე ზარბაზანი კი არის ციხეში. ციხისაგან 60 ბიჯის მოშორებით შიშველ მოედანზე იდგა ერთადერთი კოშკი, რომლის შესახებაც მითხრეს, რომ მას ციხესთან ჰქონდა მიწისქვეშა დამაკავშირებელი გვირაბი. ერთ-ერთმა უწინდელმა მბრძანებელმა ეს ციხე ააშენა თურქების წინააღმდეგ“.²

ვახუშტის რუკებისა და ნაშრომის მიხედვით „ციხე ჭაქვითი და სასახლე დადიანისა“ მდებარეობს ხორგისწყლის (ალბათ ხობისწყლის) აღმოსავლეთით, მაგრამ ეს შეცდომაა, და როგორც თ. ბერაძე აღნიშნავს, აღნიშნული პუნქტი მდებარეობს ჭანისწყლის მარჯვენა ნაპირზე.³

ვახუშტის თვით ციხის სახელწოდებაც განსხვავებული ფორმით აქვს მოცემული. უფრო ადრინდელ, ლევან II დადიანის 1640 წლით დათარიღებულ წმ. ნიკოლოზის ხატის წარწერაში დასახელებულია „ჭაქვინჯის“, ხოლო მარტვილის ღვთისმშობლის ხატის წარწერაში – „ჭაქვიჯის“ ფორმით. ივანე

¹ კეკელია, მარტვილის რაიონის ოიკონომია, გვ. 112.

² ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 184.

³ ბერაძე თ., ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“. ტ. IV, თბილისი, 1971, გვ. 58.

ჯავახიშვილის მიერ შედგენილ საქართველოს ისტორიულ რუკაზე აღნიშნულია „ჭაქვიჯი“. ნ. დადიანი რამდენჯერმე ასახელებს ტოპონიმ „ჭაქვიჯს“. მოგვაქვს საილუსტრაციო მასალა „ქართველთ ცხოვრებიდან“: „ხოლო ოდიშს იყო ციხე ჭაქვითისა, გამაგრებული მხეიძის პეტრე ბეჟანის ძისაგან...“; „დროსა ამას განურისხდა დადიანი ლეონ შარვაშიძეს ბეჟანს და შეიპყრა და პატიმარ ჰყო ციხესა შინა ჭაქვიჯისასა...“; „შემდგომად წარსვლისა დედისა თვისისა მთავრმან ჩვენმან ლეონ დადიანმან მოიყვანა მეუღლედ ზურაბ ნერეთლის ასული მართა და ჰქმნა დიდი და სახელოვანი ქორწილი ჭაქვიჯს“. ¹ XVIII საუკუნის გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი ოდიშში მიუთითებს ჭაქვიჯის ციხეს. ²

გადავხედოთ ვახუშტის შემდგომდროინდელ, XIX საუკუნის საარქივო მასალებსაც. სამეგრელოს ეპარქიის 1838 და 1846 წლების სტატისტიკურ აღწერილობაში დასახელებულია ჭაქვიჯის წმ. გიორგის ეკლესია. 1864 წლის საარქივო დოკუმენტში ³ მოიხსენიება ჭაქვიჯის წმ. გიორგის ეკლესიის მღვდელი დიანოზ შელია და მედავითნე („პრიჩეტნიკი“) გიორგი შელია; ასევე წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის მღვდელი რომანოზ შენგელია და მედავითნე ათანასე ანთელავა. ⁴

ამჟამინდელ ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში, ჭანისწყლის მარჯვენა მხარეს, ზუგდიდიდან 16 კმ დაშორებით, ზ. დ. 130 მ სიმაღლეზე, ნარაზენისა და ჯიხაშკარის საკრებულოებს შორის მდებარეობს ჭაქვიჯის ადმინისტრაციული ერთეული. ციხე აგებულია ჯიხაშკარის ტერიტორიაზე. საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარის მიხედვით აღნიშნული სოფლის ოფიციალური სახელწოდებაა **ჯიხაშკარი**, ხოლო თვით ციხესიმაგრე, რაც სოფლის ცენ-

¹ დადიანი ნ., ქართველთ ცხოვრება, გვ. 236.

² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 1962, გვ. 188, 199, 325.

³ ფონდი 489, აღნ. 6, საქმე №1724.

⁴ ჭითანავა დ., ეკლესიები და თავდაცვითი ნაგებობები სამეგრელოში (უძველესი დროიდან დღემდე), თბილისი, 2010, გვ. 60, 61, 71.

ტრის დასავლეთით, მაღალ გორაზე დგას, **ჯიხას** სახელითაა ცნობილი.

წერილობით წყაროებში გვხვდება ტოპონიმის განსხვავებული ფორმაც – ნაქვიში. კერძოდ, ლევან V დადიანის მიერ ნალენჯიხის დეკანოზ ნიკოლოზ თვალთვალისათვის ბოძებულ წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: „ამისი მონმე **ნაქვიშის ციხის** და მისი შემავალის, თქვენი მოურავი მხეიძე პეტრე“.¹

პ. ცხადაიას მსჯელობით, ახლანდელ ჭაქვინჯის უწინდელი სახელი ქუატახტი იყო, ხოლო ჭაქვინჯი უფრო ჯიხაშკარს ერქვა.²

პროფ. შ. მესხია ვარაუდობდა, რომ ჭაქვინჯში უნდა ყოფილიყო ეგრისის მმართველის – ქუჯის ციხესიმაგრე. ქუჯის ჯიხას ანუ ჯიხა-ქუჯის „ჭაქვინჯად“ გადაქცევა სავსებით შესაძლებელია, მაგრამ მკვლევრები საბოლოო და გადამწყვეტი დასკვნის გაკეთებისგან თავს იკავებდნენ, ვინაიდან ასეთი დასკვნა ციხის ნაშთების საფუძვლიან არქეოლოგიურ შესწავლაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული.³

სოფლის სახელწოდება ჭაქვინჯის ფორმით არაერთხელ გვხვდება ხალხურ ზეპირსიტყვიერებაშიც.⁴

ტოპონიმ „ჭაქვინჯის“ ეტიმოლოგია გარკვეული არაა. ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ მოცემულია შემდეგი მნიშვნელობები: „**ჭაქვინჯი** ჭის ფსკერი; ზოგან განმარტავენ როგორც ჭანთა ნაფუძარს, ჭანთა ქვედა ციხეს“.⁵ ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ სიტყვა **ქვინჯი** ფიგურირებს სამეგრელოში ჩანერილ რამდენიმე ტოპონიმში. მაგალითად, **ქვაბ(ი)ქვინჯი** – ფერდობი სახნავით, აბაშის მარჯვენა ნა-

¹ ქუთაისის მუზეუმი, საბ. №1503.

² ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი. თბილისი, 2007, გვ. 352.

³ პაჭკორია მ., ვიცნობდეთ კულტურის ძეგლებს. თბილისი, 1975, გვ. 33.

⁴ სამუშია კ., ქართული ხალხური პოეზიის მასალები. მეგრული ნიმუშები. თბილისი, 1971, გვ. 18, 19, 65, 74; სამუშია კ., ქართული ხალხური პოეზიის საკითხები. მეგრული ნიმუშები. თბილისი, 1979, გვ. 155.

⁵ ქობალია ა., მეგრული ლექსიკონი, თბილისი, 2010, გვ. 707.

პირზე (ბობოთი). **ქვაბი** იგივეა, რაც მღვიმე, გამოქვაბული; **ქვაბქვინჯი** „მღვიმის (გამოქვაბულის) ძირი“ მეტაფორულად აღნიშნავს ჩავარდნილ-ჩადაბლებულ ადგილს.¹ საყურადღებოა ტოპონიმ „ქვიჯეს“ დადასტურებაც. ასე ეწოდება ხევსა და ღელეს სოფ. ქვაითში, რაც მარჯვნიდან შეერთვის ნოლას, საკირესთან. **ქვიჯეც** მეტაფორული ოროგრაფიული ნომენია და როდინივით (მეგრ. **ქვიჯა, ქვიჯე**) ჩაღრმავებულ ადგილს ნიშნავს. ქვინჯა, ქვინჯე, ქვინჯი გადატ. იგივეა, რაც ძირი, ფსკერი.²

ჭაქვინჯის ციხესიმაგრე მატერიალური კულტურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია. ოდიშის საერისთავოში ჭაქვინჯის ციხე გამორჩეული იყო თავისი სიდიდითა და ძლიერებით. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სწორედ ეს პუნქტი წარმოადგენდა საერისთავოს ცენტრს.³ ციხის არქეოლოგიურ შესწავლას გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან აწარმოებდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სამეცნიერო ექსპედიცია, პროფ. პარმენ ზაქარაიას ხელმძღვანელობით. აღმოჩენილი ნივთიერი საბუთებით აქ დასტურდება მშენებლობის სამი ფენა: III-IV სს., დაახლ. VIII-IX სს. და XVI-XVIII სს. მშენებელს ციხის ასაშენებლად მოხერხებული ადგილი შეურჩევია. ესაა საკმაოდ მაღალი მთა ჭანისწყლის მარჯვენა მხარეს, საიდანაც თვალწინ იშლება ოდიშის დაბლობი და ზღვისპირეთი. მაშასადამე, აიხვალდის ცნობა, რომ ეს ციხე მისმა ერთ-ერთმა მფლობელმა უწინ თურქების წინააღმდეგ საბრძოლველად ააგო, დაზუსტებას საჭიროებს: ციხე თურქობამდე ბევრად ადრე, ადრეულ შუა საუკუნეებშიც მოქმედი ყოფილა.

მთის მაღალ წვერზე აგებული და გრძელი ელიფსის ფორმის ციტადელთან მისასვლელი გზა ადრე დასავლეთიდან ყოფილა, ამჟამად კი აღმოსავლეთიდან უვლის. კედლები ირეგულარუ-

¹ კეკელია ი., მარტვილის რჩეული გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 62.

² იქვე.

³ ბერაძე თ., ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“. ტ. III, თბილისი, 1967, გვ. 141.

ლი გეგმისაა. რელიეფის თავისებურების შესაფერისად განლაგებული კოშკები მრავალჯერ დანგრეულა და აღუდგენიათ. ციხის ადვილად მისადგომი ჩრდილოეთი მხარე სამი კოშკითაა გამაგრებული. ეგრისის სამეფოს ძლიერების პერიოდის კოშკების თლილი კვადრებით აგებული ქვედა ნაწილი ყრუა, რაზეც მოგვიანებით სხვადასხვა დროს სამი სართული დაუშენებიათ. ერთი კოშკი მოგვიანებით დაუდგამთ აღმოსავლეთითაც.

ციხის პირველი ფენა – IV-V სს. ოთხკუთხა გალავნის ნაშთები არქეოლოგებმა გამოავლინეს სწორედ ჩრდილოეთით მდგარი კოშკებიდან განაპირას. მოგვიანებით ციტადელის შიგნით ორსართულიანი პალატი და სასახლეც აუგიათ. ციხის დიდი მასშტაბით გადაკეთება XIII-XIV საუკუნეთა მიჯნას უკავშირდება. ესაა მტრის მიერ მიყენებული დიდი ნგრევის შემდეგდროინდელი აღდგენითი სამუშაოები, რაც გამოიხატა აღმოსავლეთის კოშკისა და ჩრდილოეთის სამი კოშკიდან შუაში მდგარი კოშკის ხელახალ აშენებაში. ამავე ხაზზე მდგარი განაპირა კოშკებისათვის დაუშენებიათ ახალი სართულები სვანური სალოდეებით. იმავე ეპოქით თარიღდება დარბაზული ეკლესია, რაც ფართის გათვალისწინებით გარნიზონისთვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. მას დასავლეთით სათავსი აქვს. ამ უკანასკნელის ქვეშ გამართული აკლდამა კი ეკლესიის ამგებისა და მისი ოჯახის წევრთათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. სამხრეთი და დასავლეთი კედლების თაღების სისტემითა და დეტალებით ეკლესია XIII-XIV სს-თა მიჯნით უნდა დათარიღდეს.

XV-XVI სს-თა მიჯნაზე ციხის მასშტაბი ბევრად გაუზრდიათ და ციტადელის ჩრდილოეთით ახალი ციხე აუგიათ. ციტადელის კედლებს საბრძოლო ბილიკები მიუყვებოდა, რისი ნაშთებიც დღესაც შეიმჩნევა. ციტადელი ქვედა ციხის რამდენიმესართულიან კოშკს გვირაბით უკავშირდებოდა. ქვედა ციხის გალავნის კედლები პირწმინდადაა დანგრეული.

ვახუშტის ცნობა, რომ ჭაქვინჯის ციხე „დიდნაშენი“ იყო, დასტურდება არქეოლოგიური გათხრებით. აქ გამოვლენილი პალატის ნაშთები, რაც თავის დროზე ორსართულიან კაპიტალურ შენობას წარმოადგენდა, მიუთითებს იმაზე, რომ გვიან შუა საუკუნეებში ჭაქვინჯი ციხე-დარბაზად ქცეულა.¹

ჭაქვინჯის ციხესთან გამოივლიდა გზა, რაც სამეგრელოს ტოპონიმიში „შქა სამარგალოშ შარას“ სახელითაა ცნობილი. დადიანების ამ ადგილას მკვიდრობაზე მიუთითებს ტოპონიმიური მასალაც. მაგალითად, ერას ხეობის მარჯვენა ნაპირას, დობერას სერზე, ისტორიული ციხის მახლობლად, მაღლობზე მდებარე ბორცვს **ნადოხორუს//დადიამ ნადოხორუს** ეძახიან, სადაც, გადმოცემით, მდგარა დადიანის სასახლე. ასევე ციხის მახლობლად, მაღლობზე მდებარე მინდორს ნაბუხარუ ეწოდება. სწორედ აქ, ამ სასახლეში დაბადებულა დავით ლევანის ძე დადიანი. მოგვიანებით სასახლე დაურღვევიათ და ბუხრის ნაშთი დარჩენილა. ასევე ერწყარის, ჭანისწყლისა და წკვიბლალის შესართავთან, რახვინად წოდებულ ჭალაში მდებარე ბორცვს ადგილობრივი მოსახლეობა **ნამარანუს//დადიამ ნამარანუს** უწოდებს (ჯიხაშკარი). ასევე სოფლის ჩრდილოეთით, ალერტკარის საზღვართან მდებარე ტყეს **სადადიო ტყა** ერქვა. სამწუხაროდ, ამ ტოპონიმების დათარიღება ჯერჯერობით ვერ შევძელით.

შემდეგი პუნქტი, რასაც ედუარდ აიხვალდი ასახელებს, დადიანის საზაფხულო რეზიდენციაა **ზუგდიდია**. მოგზაური გვაუწყებს, რომ დადიანებმა თავიანთი რეზიდენცია აქ ორიოდ საუკუნის წინ გადმოიტანეს და დასახლდნენ, თუმცა ახლა ეს სახლები მეტწილად დანგრეული იყო. ამჟამინდელმა დადიანმა ლევან გრიგოლის ძემ ერთი წლის წინ დაიწყო ქვის ძალზე მაღალ საფუძველს დაყდრობილი ახალი მშენიერი სასახლის მშენებლობა. მშენებლები რუსი ჯარისკაცები არიან,

¹ ზაქარაია პ., ლომოური ნ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ., ციხეგოჯი-ნოქალაქევი. თბილისი, 1984, გვ. 54-56.

რომელსაც დადიანი დღიურ საფასურს უხდის. ხის მთავარი შენობის გარდა აიხვალდი მთავრის ეზოში ასახელებს კიდევ რამდენიმე დამატებით ნაგებობას, რასაც ფლობენ დადიანის ამაღლის წევრი თავადები.¹

ზუგდიდი გაშენებულია მდ. ჩხოუშიის ორივე მხარეს, ოდიშის დაბლობზე, ზ. დ. 110 მ-ზე. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით „...დიდს ველსა ზედა არს ზუგდიდი, სასახლე დადიანთა, დიდშენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი“.² სასახლის შესახებ ცნობებს გვანავდის ვახუშტის წინამორბედი იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი, რომელიც ოდიშში XVII ს. 30-40-იან წლებში ცხოვრობდა. „მთავარს ორმოცდაათზე მეტი სასახლე აქვს, – წერს ლამბერტი, – რომელთა შორის უმშვენიერესია ზუგდიდის სასახლე. იგი აგებულია საუცხოვო ქვისაგან და შესანიშნავია, როგორც სიდიდე-სივრცით, ისე ფანჯრების, აივნების და ირანული მხატვრობის სიმშვენიერით“.³ მისიონერ დონ კრისტოფორო დე კასტელის ჩანახატის მიხედვით, რომელიც 1634 წლიდან მოღვაწეობდა სამეგრელოში, გვეძლევა შესაძლებლობა, რომ წარმოდგენა ვიქონიოთ ზუგდიდის დადიანისეული სასახლის გარეგნულ იერსახეზე. ამ ჩანახატს დართული აქვს შემდეგი წარწერა: „მთავრის სასახლე სოფელ ზუგდიდში. სამეგრელოს მთავრის სახლი. ეს ნაგებობა ანუ სასახლე სამეგრელოს მეფის სოფელშია“.⁴ ირკვევა, რომ ზუგდიდი სარეზიდენციო პუნქტად გადაქცეულა XVII საუკუნეში, კერძოდ, ლევან II დადიანის მთავრობის პერიოდში. ამის შესახებ გვაუწყებს ლამბერტის თანამედროვე დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი, თავის რელაციაში: „სამეგრელოს ქალაქი არ გააჩნია. აქაა მხოლოდ ერთი სასახლე, რო-

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 185.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 778.

³ ლამბერტი ა., სამეგრელოს აღწერა, თბილისი, 2011, გვ. 55.

⁴ კასტელი დონ კრისტოფორო, ცნობები და აღბომი საქართველოს შესახებ. ტექსტი თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბილისი, 1976, გვ. 172, სურ. 445.

მელიც დღევანდელი მთავრის ლევან დადიანის მიერაა აშენებული. ვინაიდან სასახლეს კარგი საძირკველი არ ჰქონდა, ამიტომ ნაწილობრივ ჩამოინგრა.¹ ჯუდიჩე აქ სწორედ ზუგდიდის სასახლეს გულისხმობს.

დადიანის რეზიდენციაზე ცნობები დაცულია მოგვიანო ხანის წყაროებშიც. ფრანგი მოგზაურისა და ვაჭრის – ჟაკ ფრანსუა გამბას სამოგზაურო ჩანაწერებში (XIX ს. 20-იანი წლები) ვკითხულობთ: „მთავარი დადიანი ზუგდიდში იმ სასახლეში ცხოვრობს, სადაც შარდენია ნამყოფი“.² ზუგდიდი მოუნახლებია ცნობილ გერმანელ მეცნიერ-მოგზაურს – მორიც ვაგნერს, რომელიც გვაუწყებს, რომ ზუგდიდი ესაა ქვეყნის ძველი დედაქალაქი და ძველთაგანვე სამეგრელოს მფლობელთა მთავარი რეზიდენცია.³

აიხვალდი ასახელებს **ანაკლიის** დანგრეულ ციხეს, როგორც დადიანის საკუთრებას. მისივე ცნობით, აღნიშნული ციხე ეკუთვნოდა სამეგრელოს მთავარ გიორგი დადიანს. 1779 წელს ანაკლიის ციხეს დაპატრონებია აფხაზეთის მთავარი ქელეშ ბეი შერვაშიძე, ხოლო მაშინდელი მმართველი მთავრის – გიორგის უფროსი ვაჟი და მემკვიდრე, მცირეწლოვანი ლევანი მძევლად აუყვანია. რუსეთის მთავრობამ ქელეშ ბეი აიძულა, რომ ახალგაზრდა მთავარი ტყვეობიდან გაეთავისუფლებინა.⁴ აიხვალდი გადმოგვცემს მის მდებარეობასაც: „რედუტ-კალედან ცოტა ჩრდილოეთით, აქედან უფრო შორს, ვიდრე სამხრეთით ფოთია, ინგურზე ძვეს ანაკლია“.⁵

¹ მილანელი დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე, წერილები საქართველოზე. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბილისი, 1964, გვ. 84-85.

² გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, გვ. 114.

³ მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ. გერმანული ტექსტი თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბილისი, 2002, გვ. 142-143.

⁴ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 214.

⁵ იქვე, გვ. 211.

შავი ზღვის პირას, ენგურის შესართავის მარცხენა მხარეს, მდებარეობს ერთ-ერთი უძველესი დასახლებული პუნქტი ანაკლია. მასზე ცნობები დაუცავს აგრეთვე იაკობ რაინეგსს, რომელიც ამ დასახლებულ პუნქტს შეცდომით ენგურის მარჯვენა ნაპირზე მიუთითებს და აღნიშნავს: „...მდინარე ენგურის მარჯვენა ნაპირზე, მის შესართავთან, მდებარეობს ქალაქი და იქვე ციხე ანაკლია. ეს არის აფხაზეთის მთავრის ლევან შერვაშიძის რეზიდენცია. ციხის შიდა ფართობი სიგრძით თოთხმეტი საჟენია, სიგანით – ცამეტი; მას შემოვლებული აქვს სამი საჟენი სიმაღლისა და ხუთი ფუტი სისქის გალავანი. კარი ორნახევარი წყრთის სიმაღლის და ერთნახევარი წყრთის სიგანისაა“.¹

ვახუშტი მას მოიხსენიებს **ანაკრიას** ფორმით: ენგური „... მიერთვის ზღვას ანაკრიას“.² უცხოურ და ქართულ კარტოგრაფიულ მასალებსა და წერილობით წყაროებში დასტურდება ტოპონიმის ორივე ფორმა. გიულდენშტედტის თქმით, ანაკლია ეწოდება ციხეს ენგურის შესართავთან.³ ანაკლია მოხსენიებულია მორიც ვაგნერის თხზულებაში, როგორც შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე სანავსადგურო ადგილი და სამეგრელოს უკიდურესი ჩრდილო სასაზღვრო პუნქტი.⁴

თავდაცვითი ხასიათის ციხის ნაშთი შემორჩენილია ენგურის მარცხენა მხარეს და ზღვას 0,5 კმ-ით არის დაშორებული. ადგილობრივნი მას ჯიხას ეძახიან. შემორჩენილია კვადრატული გეგმის მქონე ციხის ორიარუსიანი გალავნის ამ მხარეს (გარდა დასავლეთისა) და კუთხეებში მდგარი სამი კოშკი, რაც დასავლეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა აღმართული. მდ. ენგურის, ე. ი. დასავლეთ მხარეს მდგარი კოშკი სწორკუთხაა, დანარჩენები – ცილინდრული ფორმისა. მეოთხე კოშკი მდგარა აგრეთვე მდინარის მხარეს,

¹ რაინეგსი იაკობ, მოგზაურობა საქართველოში, გვ. 108.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 779.

³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, 325, შენიშვნა.

⁴ მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ, გვ. 134.

რაც ციხის გალავანთან ერთად ენგურს ნაუღეკია. აქ შემორჩენილი კედლების ნაშთი ადასტურებს მდინარის მხარეს 3 მ-ზე უფრო განიერი ჭიშკრის არსებობას. გალავნის ზედა იარუსზე სათოფურებია ჩართული. კოშკები სხვადასხვა ზომისაა. მათი ზედა სართულების საბრძოლო დანიშნულებაზე მეტყველებს კედლებში სათოფურების არსებობა.¹

აიხვალდის ჩანაწერებში დაცულია ცნობა მდ. ანაკლიასა და ერთი ციხის ნაშთის შესახებ. საუბრობს რა სოფლის ჭაობიან გზებზე, შენიშნავს, რომ „მდინარე ანაკლია ამ დროს არაა სიცოცხლისათვის უხიფათო გასასვლელად. ამასთან, როგორც მე მითხრეს, აქეთ არაფერია სანახავი: მხოლოდ ცოტა რაოდენობის გლეხის ქოხებია და ერთი მეგრული ციხის ნანგრევები, რომელიც 100 წელზე მეტის არ უნდა იყოს“.² მდინარე „ანაკლიას“ სახელწოდებით სოფლის ტოპონიმიში დამონებული არ არის. ვერც იმის გარკვევა ხერხდება, თუ რომელ ციხეს გულისხმობს აიხვალდი „მეგრული ციხის ნანგრევებში“...

რედუტ-კალეს შესახებ ედუარდ აიხვალდი შემდეგ ცნობებს გვანვდის: რედუტ-კალე ანაკლიიდან 60 ვერსით უნდა იყოს დაშორებული. ძალზე მომქანცველი გზა სულ ჭაობებსა და უმთავრესად ხშირ და გაუვალ ტყეებში გადის, სადაც საფლობის სიღრმე წყრთას აღწევს... ხობის აქეთა მხარეს რედუტისკენ მიმავალი საფოსტო გზა შეუდარებლად უკეთესია. ამ პუნქტში უნინ სრულებით არ იყო სახლები. ორიოდე წლის წინ ნავსადგურის აგების შემდეგ საზღვარგარეთთან ვაჭრობით მიღებულმა შემოსავალმა და საბაჟო გადასახადმა მნიშვნელოვანი შემოსავალი შეადგინა. ამიტომ გადაწყდა ნავსადგურის გაშენება-გაფართოება. რუსეთმა სანაპირო ზოლის დათმობის სანაცვლოდ დადიანს გადაუხადა 2300 ვერცხლის

¹ ზაქარაია პ., საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები. თბილისი, 1960, გვ. 117-118.

² ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 197.

მანეთი. ეს ადგილი დადიანს ადრე არაფერს აძლევდა. სამაგიეროდ ვაჭრობა და საბაჟო შემოსავალი წლიდან წლამდე იზრდება. წინათ აქ არ იდგა არავითარი შენობა, ახლა კი სახლების მეტი წილი მდ. ხობის ნაპირზეა. საბაზრო მოედანზე დუქნების ორი რიგია, ხოლო მათ ზემოთ საფოსტო გზა გადის. მოედნის შუაში შუადღემდე აღმართულია ციხის დროშა. დუქნებში უმთავრესად იყიდება არაყი, თამბაქო, ხორცი, პური და სხვა სურსათ-სანოვარე, მცირე რაოდენობით კი – ფართლეული. უნინ არსებული ჭაობიანი ნიადაგი ამომშრალია და მასზე რიყის ქვებია დაყრილი. ამას გარდა გაყვანილია თხრილებიც, გაზაფხულზე დიდი რაოდენობით დაგროვილი წყლის სადენად. კარანტინი შედგება ღობეშემოვლებული ოთხი პატარა სახლისაგან და მდებარეობს მდინარე ხობის მარჯვენა ნაპირზე. კარანტინში მყოფ მოგზაურებს შეუძლიათ გარშემო სეირნობა, მაგრამ საზღვრის გადალახვა გუშაგების მიერ ეკრძალებათ.

ბაზრის ბოლოს ჩამოედინება პატარა მდინარე **სივა (ცივი)**, რომელიც აქ ერთვის ხობს. ხოლო ზღვასთან ახლოს ძვეს თვით რედუტი. მისი უმნიშვნელო სიმაღლის მიწაყრილი აქაიქ ჩამოქცეულია. მასზე ყოველი მიმართულებით დგას ქვემეხები. თვით რედუტში არის კომენდანტის საცხოვრებელი, ორიოდ შენობა გარნიზონისათვის, ყაზარმა და ჰოსპიტალი; აგრეთვე დამხმარე შენობები ზოგიერთი მოხელისათვის...

რედუტის მდებარეობა არაჩვეულებრივი ნესტიანობის გამო ძალზე არაჯანსაღია. დიდი ნიაღვრების დროს მდინარე ხობისწყალი კალაპოტში რამდენიმე ფუტით იწევს და წალეკავს ხოლმე მთელ არემარეს. ბაზრის წინ გამდინარე სივა (ცივი) ერთვის ხობს, ამ უკანასკნელის ზღვაში შესართავიდან ერთ ვერსზე. ზღვის ძლიერი შტორმისას წყალი ძალზე ღრმად იჭრება ნაპირზე და აღწევს სივას ხობთან შეერთებამდე, ისე, რომ ციხე წყალში ექცევა. ამ დროს წყალი სიმაგრის შიგნით ერთი ფუტის სიმაღლეზე დგას და ყველაფერს ლეკავს. ამით კი ადგი-

ლის ნესტიანობა კიდევ უფრო მეტად იზრდება... რედუტ-კალე-ში ჯერ კიდევ არაა შუქურა. ღამის წყვდიადში ადგილის გაგნების მიზნით გემიდან გასროლილ ქვემებს კომენდანტი მაშინვე ქვემების გასროლით პასუხობს და აძლევს ცეცხლის ნიშანს. ამის საშუალებით გემები შემოდინან ნავსადგურისკენ, ან კიდევ მთელი ღამით მალალ ბოძზე ჰკიდებენ ნათურას... ციხე ზღვის ნაპირიდან დაახლოებით 30 ნაბიჯზე მდებარეობს, ხოლო მისი მინაყრილის უკან ამოღებულ ჭაში ერთი საყენი სიღრმის ძალიან კარგი, სავსებით უმარილო წყალია.¹

რედუტ-კალე ქართველ მკვლევართა მიერ გაიგივებულია შუა საუკუნეების ქართულ და უცხოენოვან საისტორიო წყაროებში დასახელებულ **კემხელთან//კემხალთან** და თანამედროვე სოფ. **ყულევთან** ხობის მუნიციპალიტეტში. ყულევი მდებარეობს შავი ზღვის ნაპირზე, ზღვასთან ხობისწყლის შესართავთან, და ხობს 18 კმ-ით არის დაშორებული. სოფ. ყორათიდან ხობისწყლის მარჯვენა ნაპირს გასდევს ერთი ქუჩა, რაც მიემართება ისტორიული ციხესიმაგრის ნანგრევებამდე. სწორედ ამ ერთ ქუჩაზეა განთავსებული სოფლის მთელი მოსახლეობა. რედუტ-კალე არაქართული ჰიბრიდული ტოპონიმია: **რედუტი** ფრანგულად „მცირე ციხესიმაგრეს“ ნიშნავს, ხოლო **კალე** თურქული სიტყვაა და იგივეა, რაც „კოშკი“.²

შელავათიანი ტრანზიტისა და ვაჭრობის პერიოდის (1821-1831 წწ.) ყულევის მნიშვნელობაზე ყურადღებას ამახვილებს ისტორიკოსი მამანტი პაჭკორია. 1821 წლის 8 ოქტომბრის კანონის საფუძველზე დაწესებული შეღავათიანი სატრანზიტო დათმობებით რუსეთი ამიერკავკასიაში გარკვეულ მიზნებს ისახავდა. საიმპერიო ტარიფით განსაზღვრული ბაჟი (25-50%) ამ კანონის საფუძველზე ითვალისწინებდა 5%-იანი ბაჟის გადახდას, როგორც შემოტანილ, ისე გატანილ და ტრან-

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 197-204.

² საკითხისათვის ვრცლად იხ. ქირია ზ., VI, თბილისი, 2004; ცხადაია პ., III, თბილისი, 2007, გვ. 220-222.

ზიტულ საქონელზე. ასეთი შეღავათის დაწესებით რუსეთის იმპერია ცდილობდა, ევროპული საქონლისთვის გზა გაეხსნა ამიერკავკასიის, შუა აზიისა და ირანისაკენ. შეღავათების დაწესება ხელს შეუწყობდა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ტრაპეზუნდ-არზრუმის გზის გადმონაცვლებასაც.¹

შეღავათიანი ვაჭრობის გაუქმების შემდგომდროინდელი ყულევის სოციალურ-ეკონომიკური სახე კარგად არის ასახული ნოვოროსიისკის მხარის გენერალ-გუბერნატორის (მოგვიანებით მეფისნაცვლის) მ. ს. ვორონცოვის წერილში იმპერატორ ნიკოლოზ I-ისადმი. ვორონცოვი 1836 წელს სწვევია ყულევს. იგი წერდა: „ეს საზღვაო პუნქტი ამიერკავკასიაში თავისუფალი ვაჭრობის არსებობის პერიოდში დიდ როლს ასრულებდა კომერციული სამყაროსათვის. აქაური ვაჭრობის საერთო წესისადმი დაქვემდებარებამ, ტრანზიტის შეწყვეტამ და ნავსადგურისა და ციხესიმაგრის ფოთში გადატანამ, თითქმის მოსპო წინანდელი სარეწები და აყვავებული სახე ბაზრისა, თუმცა რედუტ-კალეში ჩვენ კიდევ ვიპოვეთ რამდენიმე ქართული დუქანი“.²

რედუტ-კალედან ფოთისკენ მიმავალ გზაზე, რედუტიდან 4 ვერსის დაშორებით აიხვალდი მიუთითებს რუსების სასაფლაოს არსებობას.³ როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში იგი ეყრდნობოდა მისი წინამორბედი მოგზაურის – მორიც ვაგნერის ჩანაწერებში დაცულ მსგავს ცნობებს რედუტ-კალესა და მის შემოგარენზე. ვაგნერის თქმით, მცირე სამოქალაქო მოსახლეობა ჭაობის ანაორთქლისადმი ნაკლებ მიდრეკილია. ამასთანავე, ცხოვრობენ უფრო მოხერხებულად, მიერთმევენ უკეთეს საკვებს, რაც განაპირობებს იმას, რომ გარნიზონისგან განსხვავებით ისინი ნაკლებ ავადდებიან. მოგზაური რედუტ-კალეს სამხრეთით და მისგან თორმეტი ვერსის და-

¹ პაჭკორია მ, რედუტ-კალე-ყულევი, თბილისი, 1968, გვ. 17-18.

² პაჭკორია მ., რედუტ-კალე-ყულევი, გვ. 22.

³ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 205.

შორებით, ულამაზეს ტყეში, ზღვის ნაპირთან მიუთითებს დიდ სასაფლაოს, რომლის გარშემოც ხარობდა ყველა სახის ხეხილი, ასევე კოპიტი, ცაცხვი, წიფელი, ნეკერჩხალი, დაფნა, ტუია, გარეული ვარდი და ვაზი, ხვართქლა, სურო, წითელი ხენდრო და ასეულობით სხვა ხვარა მცენარე.¹

აიხვალდისეული **სივა**, იგივე **ცივი**, ხობისწყლის მარცხენა შენაკადის, არხის სახელწოდებაა. თვით ამ უკანასკნელს მარცხენა მხრიდან შეერთვის ლელე **ციას** სახელწოდებით, რომლის სიგრძეც 7-8 კმ-ია და სოფ. ჭალადიდში, კადალიონში იღებს სათავეს. ცივის არხი მოიხსენიება ლევან II დადიანის ერთ-ერთ სიგელში: „ჭვირიას და ცუს შუა ტყე და წყალი ყოვლად წმიდისა ხოფისა ღმრთისმშობელისა არის უცილობელი“. მაშასადამე, ამ სიგელის მიხედვით, XVII საუკუნისათვის სახოფოს საზღვარი ცივსა და ჭურიზე გადის. XVI ს-ის I ნახევარში ცივი რიონის პარალელურად და მისგან არც ისე შორს მიედინებოდა, მაგრამ, მას შემდეგ, რაც რიონმა ჩრდილოეთისკენ გადაინაცვლა, ცივი შეუერთდა რიონს. ამჟამად ცივი ორია: ერთი რიონის მარჯვენა შენაკადს წარმოადგენს, ხოლო მეორე – ხობისწყლის მარცხენა შენაკადს. ამ უკანასკნელს სახელად ცია შერჩა.²

სამეგრელოს დასახლებულ პუნქტებს შორის მოგზაური ასახელებს **სოფელ ხორგას**, სადაც მას ერთ აზნაურთან გაუთევია ღამე, რადგან უგზობისა და ცხენების დაღლილობის გამო გზის გაგრძელება შეუძლებელი ყოფილა. „მთლიანად აღებულები აქ, სამხრეთ სამეგრელოში, რედუტისკენ, სადაც მეტი მოძრაობაა, უკეთესად ცხოვრობენ, ვიდრე ზუგდიდის იქითა მხარეს. მიტომ გლეხებს აქ მეტი პირუტყვი ჰყავთ, აქვთ უკეთესი სახლები, უკეთესად აცვიათ და ა. შ. მათ მდინარე ხობის საშუალებით, რომელზეც ძევს თვით სოფელი... ჩააქვთ რედუტში ხე-ტყე, მორები, ყოველგვარი სურსათ-სა-

¹ მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ, გვ. 139.

² ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III, გვ. 225

ნოვაგე და ამგვარად შოულობენ ცოტა ფულს...“.¹ აიხვალდის ცნობით, ხორგა საკმაოდ ვრცელი სოფელია და რამდენიმე ვერსის გავლაა საჭირო სოფლის ბოლოში გასასვლელად. მისი ერთი ნახევარი დადიანის საკუთრებას წარმოადგენს, მეორე ნახევარს კი თავადი ჯაიანი ფლობს. ამ უკანასკნელის სახლის წინ გაედინებოდა მდ. ხობი. საცხოვრებელი წარმოადგენდა მუხისგან ახლად ნაგებ და საკმაოდ მშვენიერ შენობას. „ასეთი შემთხვევა არაა იშვიათი, – წერს აიხვალდი, – როცა დადიანს ერთდროულად ვინმე თავადთან ერთად ეკუთვნის სოფელი ან რამდენიმე სახლი სოფელში. ხდება ისეც, რომ ზოგიერთი აქაური შეძლებული სოფელი მას ყოველწლიურ გადასახადს ფულით უხდის, მაშინ როცა სხვა ღარიბული სოფლები მხოლოდ სურსათ-სანოვაგეს აძლევენ“.²

თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის მიხედვით ხორგის სახელით ოთხი სოფელია ცნობილი ხობის მუნიციპალიტეტში: გამოღმა შუა ხორგა, გაღმა შუა ხორგა, გამოღმა პირველი ხორგა და გაღმა პირველი ხორგა. ფაქტობრივად ხორგად იწოდებოდა საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია ხობისწყლის ორივე მხარეს, პირველ ხორგასა და ქარიატას შუა.³ ხორგა მოიხსენიება შუა საუკუნეების არაერთ საისტორიო წყაროში. 1673-1696 წლებით დათარიღებულ „შენიშნულობის წიგნში“ აღნიშნულია, რომ ხორგას მცხოვრები ერთი კომლი აზნაურიშვილი მორდებუ გიგებერია და ცხრა კომლი გლეხი აფხაზეთის კათალიკოს დავით ნემსაძეს ბიჭვინთის ღვთისმშობლისთვის შეუწირავს.⁴ 1706 წელს შედგენილი „შენიშნულების სიგელში“ დასახელებულია ნაპარკევის სასახლე სოფელ ხორგაში და საეკლესიო ბეგრის გადამხდელი გლეხები. სხვა საბუთში გვხვდება ხორგის უბანი საკუტალიო.⁵

¹ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 198.

² იქვე, გვ. 198-199.

³ ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III, გვ. 227.

⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, 3, 612. იხ. აგრეთვე გვ. 646, 670, 778, 1016.

⁵ კაკაბაძე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, გვ. 90-92, 144.

ხორგა აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტისა და ე. ნ. „ლათინურენოვან რუკაზე“ (1654 წ.). ხოტევის ეკლესიაში დაცული ვერცხლის ქურჭლის ნარნერაში რაჭის ერისთავი მერაბ ნულუკიძე ტრაბახობს: „...და ძმა ნიკორწმინდელათ დამისვამს, და მეორე ძმა კიდევ ხობს სოფელათ დამისვამს ნასუჯუნევს ხორგას...“.¹

ვახუშტი ბატონიშვილი მდ. ხობისწყალს შეცდომით **ხორგისწყლის** სახელით მოიხსენიებს: „და ამ ფოთის ჩდილოთ კერძ შესდის ზღუას ხორგის წყალი“; „მოიგო სახელი დაბის ხორგისაგან, ზღვის კიდესა ზედა შენისა, სადაცა არს სასახლე აფხაზთა კათალიკოზისა“.²

XVII ს. მიწურულსა და XVIII ს. I ნახევარში მოღვაწეობდა ხორგელი მერაბ ჯაიანი. 1696-1742 წლებით დათარიღებულ პირობის წიგნში ვკითხულობთ: „ესე მტკიცე... წიგნი მოგართვი თქვენ კ(ათალი)კ(ო)ზს ბატონს გრიგოლს ჩვენ ჯაიანმა მერაბ, ასე რომ ჩვენი ქვეყანა თათრის ხელად შეიქმნა და მერე ამ ხელი კაცი ვარ და იქ აღარ გვედგომებოდა და მოვედი, შემოგეხვენეთ და წყალობა გვიყავით და ჩვენს სიცოცხლეში დაგვაყენეთ და ჯიქთუბანს სამი მოსახლე გლეხი გვიბოძეთ“.³ წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, რომ ხორგაში ჯაიანები მკვიდრობენ ჯერ კიდევ XVII ს-ის II ნახევარში. 1673-1696 წწ. ჯაიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლებიდან ცნობილი დეისმა ჯაიანი, პროფ. ო. სოსელიას ვარაუდით, ხორგას მოურავი უნდა ყოფილიყო.⁴

ლევან V დადიანის დროს ხორგაში მოღვაწეობდნენ ძმები – ოტია, გიორგი და ლევან ჯაიანები.⁵

¹ ბერაძე თ., რაჭა, გვ. 90-91.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 777-778.

³ კაკაბაძე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, გვ. 149-150.

⁴ მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. სოსელია ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), I, თბილისი, 1973, გვ. 293-295.

⁵ სოსელია ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან, I, გვ. 298.

XIX საუკუნის სტატისტიკური აღწერილობის მასალების მიხედვით ხორგას ექვსი ეკლესია და ერთი სკოლა აქვს.¹

სოფელ ხორგის თავად ჯაიანისადმი კუთვნილებაზე მიუთითებს ტოპონიმ **ჯაიანიშ მუხურის** დამონმებაც. ასე ეწოდება სახნავს ხობისწყლის ნაპირას, რომლის ერთი ნაწილი შუა ხორგას, ხოლო მეორე ნაწილი – ქარიატას ეკუთვნის.²

სამეგრელოს შესახებ ედუარდ აიხვალდის ჩანაწერებში დაცული ცნობებიდან ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ცხენისწყლის დინების შესახებ მოგზაურის შემდეგმა მსჯელობამ: „მართალია რიონი ყოველთვის ერთსა და იმავე ადგილას ჩაედინება ზღვაში, სამაგიეროდ თავის კალაპოტს ძალზე ხშირად იცვლის. ცხენისწყალს ასოდე წლის წინ სულ სხვა დინება უნდა მიეღო და 10 ვერსით ზემოთ ჩრდილოეთისკენ უერთდება რიონს. ამჟამად ძველ კალაპოტებში ძალზე მცირე წყალია, ძალიან თხელია, მაგრამ მით უფრო მეტ კირქვის ქვებს გვიჩვენებს, რომლებიც ადრე უგორებია და რომლებიც ახლა მთელ კალაპოტს ფარავენ. ახალი ტოტი რიონში ძველი კალაპოტის შესართავიდან 17 ვერსზეა დაცილებული და, როგორც ითქვა, 10 ვერსზე აღწევს მას ჩრდილოეთით“.³

ცხენისწყლის ძველი ნაკალაპოტარის შესახებ ცნობები აისახა ტოპონიმიაშიც. ნამდინარევს ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეს, ტყვირსა და ნაესაკაოში **ნაცხენწყარუ** ეწოდება. ნოღელის ქვემო წელიც ასე იწოდება. ორი საუკუნის წინ ცხენისწყალი კეთილარსა და გულეიკარს შუა დიოდა. თვით რიონი კი ფიჩორის კალაპოტში მიედინებოდა და ცხენისწყალიც იქ ერთოდა. დღეს ეს ნაკალაპოტარი კოდორსა და კეთილარს შუაა მოქცეული. საგულისხმოა, რომ ცხენისწყლის არხი ქვიშანჭალასა და გაუნყინარში ასევე **შაველეს//ნაცხენწყოს//ნაცხენწყარის** სახელწოდებით იწოდება. არხი მდინარეს სოფ.

¹ჭითანავა დ., ეკლესიები და თავდაცვითი ნაგებობები სამეგრელოში, გვ. 324.

²ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III, 191, გვ. 233.

³ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 206.

ქვიშანჭალაში, ჩაჩიბაიების ადგილში გამოეყოფა და რიონს შეერთვის გაუნყინარის ტერიტორიაზე.¹

სამეგრელოს დასახლებული პუნქტებიდან სამოგზაურო ჩანანერებში გვხვდება აგრეთვე **სენაკი**. ასე ეწოდება ამჟამად ქალაქს და ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული რაიონის (მუნიციპალიტეტის) ცენტრს ოდიშის დაბლობზე, ტეხურის მარჯვენა მხარეს, ზ. დ. 28 მ-ზე. ამასთანავე, ძველი სენაკი სოფელი და ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრია, რაც სენაკს 7 კმ-ით არის დაშორებული. XVII ს. იტალიელი მისიონერის, არქანჯელო ლამბერტის მიერ შედგენილ ოდიშის სამთავროს რუკაზე, მდინარეებს – ტეხურსა და ხობისწყალს შორის, სინაგჰის ფორმით დატანილი და იმერეთის მეფე ალექსანდრე V-ის ბრძანებით 1737 წელს შედგენილ რუკაზე აღნიშნული „სენაკები“ ერთსა და იმავე პუნქტს, დღევანდელ ძველ სენაკს გულისხმობს.² სენაკს მოიხსენიებს აგრეთვე XVIII ს. ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტი ბატონიშვილი. ტეხურის ხეობის აღწერისას მეცნიერი წერს: „ხოლო ტეხურისა და აბაშას შესართავს ზეით, უნაგირას მთის ძირზედ და ტეხურის დასავლის კიდეზედ, არს შხეთს ციხე დიდნაშენი და სასახლე დადიანისა. ამას ზეით, კიდევ ტეხურისავ კიდეზედ, არს სენაკს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილშენი, საყოფელი აფხაზთა კათალიკოსისა“. სოფელი სენაკი გვხვდება არაერთ ისტორიულ დოკუმენტში.³

რედუტიდან 22 ვერსის მოშორებით აიხვალდი ასახელებს ხორგას სადგურს, ხოლო ამ უკანასკნელიდან 17 ვერსზე – **სახარბედიოს**: „აქ სამეგრელოს მთები საფოსტო შარას სულ უფრო ახლოს ადგებიან და დაფნის ტყეები დიდი რაოდენობით ჩნდებიან. ჩვენ გადავედით ხდით ერთ მდინარეზე“.⁴

¹ ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VIII, აბაშის რაიონი. თბილისი, 2013, გვ. 187, 258.

² იხ. ბერაძე თ., ოდიშის სამთავროს რუკა არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის სერია. 3, თბილისი, 1971, გვ. 151.

³ მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. კეკელია ი., ოდიშარია დ., სენაკის რაიონის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი. ქუთაისი, 2012, გვ. 70-75.

⁴ ელუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 225-226.

სოფელი სახარბედო მდებარეობს ციხის ორივე ნაპირსა და ეკის მთისკალთაზე და თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით სენაკის მუნიციპალიტეტის მენჯის ადმინისტრაციულ ერთეულში შედის. 1696-1742 წლების ახლო ხანებში დანერილი საბუთიდან ირკვევა, რომ გრიგოლ კათალიკოსს ბიჭვინთის ღვთისმშობლის ეკლესიისთვის შეუწირავს „სახარბედოს ეჯიბია ივანელა მისის ცოლშვილით, სახლკართა... ხუცესი ხარიბედია მისის ცოლშვილითა...“.¹ აფხაზეთის კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძის სიგელში (1706 წ.) ბიჭვინთის ტაძრისადმი შეწირულთა შორის მოხსენიებულია „სახარბედოს სამი გლეხი, ორი ხოსიაი და სარჯელიაი... ეჯიბია მუთალა და მისი შვილი...“.² იმავე სიგელის თანახმად, „მართებს... სმს მოსახლეს ხარაბედიას და ეჯიბიას ოროლი ლოლარიკონი ს(ა)ნთელი...“.³ ფრანგი მოგზაურისა და კონსულის – ჟაკ ფრანსუა გამბას თქმით, სახარბედო წარმოადგენდა საკმაოდ ამაღლებულ პლატოზე აშენებულ, ორასი გაფანტული სახლისაგან შემდგარ სოფელს. აქ იდგა კაზაკთა საგუშაგო, რაც ზემოდან დაჰყურებდა მდ. ციხს. მდინარის გაღმა, ხეებით გარშემორტყმულ საუცხოო საძოვრებს სახარბედოს გლეხები საქონლის საბალახოდ იყენებდნენ. „სახარბედოს პლატოს ჰავა სავსებით ჯანსაღია და სიამოვნებით შევნიშნეთ, რომ აქ არც ერთი ავადმყოფი ჯარისკაცი არ იყო. ჩვეულებრივად, კაზაკთა საგუშაგოებისათვის ადგილს ასე კარგად ვერ არჩევენ ხოლმე“ – წერს გამბა.⁴

ოდიშ-ლეჩხუმის დავით დადიანისეული ადმ.-ტერიტ. დაყოფის (XIX ს. 30-იანი წლები) მიხედვით სახარბედო სუჯუნის მაზრაში შემავალი სოფელია. 1855 წლის საარქივო დოკუმენტში⁵ დასახელებულია სუჯუნის მაზრის სოფ. სახარბედოს

¹ კაკაბაძე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, ტფილისი, I, 1921, გვ. 156.

² კაკაბაძე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, 1921, გვ. 91.

³ იქვე, გვ. 93.

⁴ გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, გვ. 124.

⁵ სცსა, ფ. 489, აღწ. 6.

ნმ. გიორგის ეკლესია. 1846 წლის საარქივო დოკუმენტის¹ თანახმად ამ ეკლესიის მღვდელი ვასილ ხარბედია ყოფილა.² 1873 წლის სტატისტიკური აღწერილობის მასალებში სენაკის მაზრის სოფლებს შორის დასახელებულია სოფ. სახარბედო ერთი ეკლესიით.³

სახარბედოდან აიხვალდს ამოფუღურული პატარა ნავით გადაუცურავს ძალზე სწრაფი და იმ დროს ძალზე ადიდებული მდ. **ტეხურა**. გაუვლია აგრეთვე მდ. **აბაშა**, რომლის სახელსაც ატარებდა სადგურიც: „ამ სადგურამდე გავედით აბაშაზე, რომელიც ატარებს მის სახელს; ის აქ საკმაოდ ღრმა წყალს მიაქანებდა, რაც ცხენებს მუცლამდე სწვდებოდა, თუმცა არ იყო ისეთი ჩქარი, როგორც ტეხურა“.⁴

აბაშა ეწოდება ქალაქს და ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის (მუნიციპალიტეტის) ცენტრს ოდიშის დაბლობზე, ამავე სახელწოდების მდინარესა და ნოლელას შორის. აბაშა ზ. დ. 23 მ. სიმაღლეზეა. ამ პუნქტს თავის სა-მოგზაურო ჩანაწერებში მოიხსენიებს გამბა, სადაც საუბარია აბაშის კაზაკთა პოსტზე, რაც ამავე სახელწოდების მდინარის ნაპირზე მდებარეობდა. გამბას აღწერით, აბაშის პოსტიდან მოყოლებული მარანამდე მთელს ამ მხარეში იყო ხშირი ტყე, უფრო მეტად კი – სახნავ-საბალახოები. მოგზაურს ადგილობრივი მოსახლეობის კულტურის დონის ამაღლებისა და მდგომარეობის გაუმჯობესების უდავო მაჩვენებლად მიუჩნევია სახნავისათვის მიწის საკმაოდ ვრცელი ფართობების გამოყოფა. მრავლად ხარობდა ატამი, ლეღვი და ბოსტნეული. ხეილზე ვაზი იყო მირგული. აბაშიდან რამდენიმე ვერსზე, ხისაგან აგებული ორი მონასტრის გალავანს შიგნით იდგა შავი თუთის ხეები. გამბას თქმით აბრეშუმის პარკის გამოყვანა და აბრეშუმის რთვის ხელოვნება ამ მხარეში სრულიად ახალი საქმეა.

¹ სცსა, საქმე №633.

² ჭითანავა დ., ეკლესიები და თავდაცვითი ნაგებობები სამეგრელოში, 64.

³ სახარბედოს შესახებ ვრცლად იხ. კეკელია ი., ოდიშარია დ., სენაკის რაიონის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი, გვ. 68-69.

⁴ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 226.

ნოტიო ჰავა ხელს უშლის აქ ცხვრის მოშენებას, მაგრამ მემამულეებს მრავლად ჰყავთ თხის ჯოგი და ღორების კოლტი.¹

რედუტ-კალედან უკან გამობრუნებული აიხვალდი სადგურ აბაშიდან 12 ვერსის გავლის შემდეგ ცხენისწყლის ძველ კალაპოტთან მისულა, შემდეგ კი ახალ კალაპოტზე ბორანით გადასულა და გუბისწყლის სადგურის გავლით გზა გაუგრძელეზბია ქუთაისისკენ. ამით სრულდება სამეგრელოში გერმანელი ბუნებისმეტყველის მოგზაურობის ვრცელი და უაღრესად საინტერესო აღწერილობა.²

***

უკანასკნელ ხანს სამეგრელოს შესახებ მრავალი მონოგრაფია და სტატია გამოქვეყნდა, მაგრამ ასეთი მზარდი ინტერესის მიუხედავად, შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას შემდეგი: რა კუთხითაც არ უნდა განვიხილოთ სამეგრელოს წარსული, დღემდე გამოცემული და ჩვენ ხელთ არსებული რამდენიმე ათეული მონოგრაფიისა და ცალკეული გამოკვლევის არსებობის შემთხვევაშიც კი, საბოლოოდ მაინც იმ შეხედულების აღიარება მოგვიწევს, რომ ბევრი რამ ამ რეგიონის ისტორიიდან გამოსამზეურებელია, მთელი რიგი საკითხებისა კვლავაც საგანგებო კვლევასა და ახლებურად გააზრებას საჭიროებს. ეს კი შეუძლებელია, უპირველეს ყოვლისა, ევროპელ ავტორთა ცნობების გაანალიზების გარეშე.

წინამდებარე გამოკვლევაში ჩვენ შევეცადეთ წარმოგვეჩინა ცნობილი გერმანელი მეცნიერისა და მოგზაურის – ედუარდ აიხვალდის სამოგზაურო ჩანაწერების მნიშვნელობა, რომელიც ახალი შტრიხებითა და ნიუანსებით ავსებს ჩვენ ცოდნას XIX საუკუნის პირველი მესამედის სამეგრელოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებზე.

¹ გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, 128-129; მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. კეკელია ი., აბაშის რაიონის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი. ქუთაისი, 2011, გვ. 10-17.

² ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გვ. 226.

დამონელებული ლიტერატურა:

- ბასილაია გ.**, ბასილაია დ., ჩვენი სალხინო. ქუთაისი, 2008.
- ბერაძე თ.**, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“. ტ. III, თბილისი, 1967.
- ბერაძე თ.**, ოდიშის სამთავროს რუკა არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 3, თბილისი, 1971.
- ბერაძე თ.**, ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“. ტ. IV, თბილისი, 1971.
- ბერაძე თ.**, „მეგრელი“, „სამეგრელო“, „ოდიში“. კრ. „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“. თბილისი, 1993.
- გამბა ჟაკ ფრანსუა**, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. ფრანგულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი, 1987.
- გიულდენშტედტის** მოგზაურობა საქართველოში, თარგმანი და გამოკვლევა გ. გელაშვილისა. ტ. I, თბილისი, 1962.
- დადიანი ნ.**, ქართველთ ცხოვრება. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ. თბილისი, 1962.
- დიუმა ალ.**, კავკასია, მოგზაურობის შთაბეჭდილებანი, ტ. III, თბილისი, 2014.
- ედუარდ აიხვალდი** საქართველოს შესახებ (XIX საუკუნის პირველი მესამედი). თბილისი, 2005.
- ელიავა გ.**, აბაშისა და გეგეჭკორის რაიონების ტოპონიმთა, თბილისი, 1977.
- ვახუშტი**, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV, თბილისი, 1973.

- ზაქარაია პ.**, საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები. თბილისი, 1960.
- ზაქარაია პ.**, ლომოური ნ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ., ციხე-გოჯი-ნოქალაქევი. თბილისი, 1984.
- კაკაბაძე ს.**, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, II, ტფილისი, 1921.
- კასტელი დონ კრისტოფორო**, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. ტექსტი თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბილისი, 1976.
- კეკელია ი.**, მარტვილის რჩეული გეოგრაფიული სახელწოდებანი. თბილისი, 2008.
- კეკელია ი.**, მარტვილის ტოპონიმია (ეტიმოლოგიურ-განმარტებითი ლექსიკონი). თბილისი, 2009.
- კეკელია ი.**, მარტვილის რაიონის ოიკონიმია. ქუთაისი, 2010.
- კეკელია ი., ბჟალავა დ.**, მარტვილის მუნიციპალიტეტის ზოგიერთი ოიკონიმის წარმომავლობისათვის. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, IV, თბილისი, 2010.
- კეკელია ი.**, აბაშის რაიონის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი. ქუთაისი, 2011.
- კეკელია ი., ოდიშარია დ.**, სენაკის რაიონის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი. ქუთაისი, 2012.
- კეკელია ი.**, სამეგრელოს საისტორიო გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი ედუარდ აიჰვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში და თანამედროვე ისტორიოგრაფია. სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს საისტორიო საზოგადოება, აფხაზეთის ორგანიზაცია. „საისტორიო ძიებანი“, XII, ნელინდეული, თბ., 2013-2015.
- კეკელია ი.**, ედუარდ აიჰვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში დაცული ცნობები სამეგრელოს შესახებ. გაზ. „ილორი“, 344 (403), 15-22 დეკემბერი; 345 (404), 22-29 დეკემბერი, 2015.
- კეკელია ი.**, ედუარდ აიჰვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში დაცული ცნობები სამეგრელოს შესახებ. გაზ. „ილორი“, 346 (405), 13-20 იანვარი; 347 (406), 19-26 იანვარი, 2016.

- კეკელია ი.**, სამეგრელოს საისტორიო გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი ედუარდ აიხვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში და თანამედროვე ისტორიოგრაფია. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი. ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, 13, თბ., 2016.
- ლამბერტი ა.**, სამეგრელოს აღწერა. თბილისი, 2011.
- ლომსაძე შ.**, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან. ახალციხური ქრონიკები. თბ., 1979.
- მარუაშვილი ლ.**, ოდიშის სპელეოლოგიური კვლევის შედეგები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. 27, თბილისი, 1961.
- მარუაშვილი ლ.**, შუქი სიბნელეში. თბილისი, 1963.
- მეუნარგია ი.**, სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით დადიანი. მასალები და დოკუმენტები სოლ. ცაიშვილის რედაქციით. ტფილისი, 1939.
- მილანელი დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე**, ნერილები საქართველოზე. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბილისი, 1964.
- მორიც ვაგნერი** საქართველოს შესახებ. გერმანული ტექსტი თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბილისი, 2002.
- პაჭკორია მ.**, რედუტ-კალე-ყულევი. თბილისი, 1968.
- პაჭკორია მ.**, ვიცნობდეთ კულტურის ძეგლებს. თბილისი, 1975.
- რაინეგსი იაკობ**, მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბილისი, 2002.
- სამუშია კ.**, ქართული ხალხური პოეზიის მასალები. მეგრული ნიმუშები. თბილისი, 1971.
- სამუშია კ.**, ქართული ხალხური პოეზიის საკითხები. ეგრული ნიმუშები. თბილისი, 1979. საქართველოს სახელმწიფო ისტორიული არქივი. ფონდი 489, აღწერა 6, საქმე 1724.

- სოსელია ო.**, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), I, თბილისი, 1973.
- ტატაშიძე ზ., ნიქარიშვილი კ., ჯიშკარიანი ჯ.**, საქართველოს კარსტული მღვიმეების კადასტრი. ვახუშტი ბაგრატიონის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომათა კრებული, ახალი სერია 3 (82), თბილისი, 2009.
- ფაილოძე ა.**, მატთანე ხონისა. ბათუმი, 2008.
- ქირია ზ.**, სოფელ ყულევის ისტორიიდან. კრ. „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი“, VI, თბილისი, 2004.
- ქობალია ა.**, მეგრული ლექსიკონი. თბილისი, 2010. ქუთაისის მუზეუმი, საბ. 1503.
- ყიფიანი შ., ტატაშიძე ზ., ოქროჯანაშვილი ა., ჯიშკარიანი ვ.**, საქართველოს კარსტული მღვიმეების კადასტრი. თბილისი, 1966.
- ცხადაია პ.**, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი. თბილისი, 2007.
- ცხადაია პ.**, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III, ხობის რაიონი, ქ. ფოთი. თბილისი, 2007.
- ცხადაია პ.**, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VI, მარტვილის რაიონი (ჩრდილოეთი ნაწილი). თბილისი, 2012.
- ცხადაია პ.**, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VIII, აბაშის რაიონი. თბილისი, 2013.
- ჭითანავა დ.**, ეკლესიები და თავდაცვითი ნაგებობები სამეგრელოში (უძველესი დროიდან დღემდე). თბილისი, 2010.
- ხუხუა ო.**, სალხინო თუ ნაჩხურუ? გაზ. „შრომის დროშა“, 86, 1980.
- ხუხუა ო.**, „სალხინოსა“ და „ნაჩხურუს“ წარმოშობის ისტორიისათვის. გეგეჭკორის სარაიონთაშორისო სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის XXVI სამეცნიერო სესია (მასალები). თბილისი, 1981.

Igor Kekelia

SAMEGRELO IN THE TRAVELLER'S NOTES

BY EDUARD EICHWALD

(Abstract)

An impressive political, economic, ethnographical, and geological description of Samegrelo can be found in the travelling notes by Professor Edvard Eichwald, famous German scientist and traveller (1795-1870). After having travelled in Georgia in 1825-1826, he published a fundamental work in two volumes. The information about Megrelia is given in the third chapter of the second part of the book („Travelling in Imereti and Megrelia“) which was published in Stuttgart in 1837. Eichenwald's comprehensive description of settlements, fortresses, churches, trade roads, rivers, bridges, flora, and fauna is of great interest.

Eixhwald's comprehensive political information about Samegrelo Principality is very important, as being a guest, he obtained all the information from Levan V Dadiani and Nicko Dadiani. In the previous research, we revealed the importance of the traveller's notes by Edwavr Eichwald, a famous German scientist and traveler, which enhanced our knowledge of historical and geographic issues Samegrelo faced in the 19th century.

სარჩევი

შესავალი.....	3
სამეგრელო ედუარდ აიხვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში	5
დამონმეხული ლიტერატურა:.....	39
Samegrelo in the Traveller's Notes by Eduard Eichwald (Abstract)....	43

თბილისი, პ. ჩანჩიბაძის ქუჩა 6

☎ 214 34 01, 577 33 38 57

stamba.damani@gmail.com

📘 სტამბა დამანი / Print House Damani